TORDASI ÉS KÁLÓZI

SAJNOVICS JÁNOS

1733—1785

ÍRTA:

KISBÁN EMIL

CSÁTHY FERENC
EGYETEMI KÖNYVKERESKEDÉS ÉS IRODALMI VÁLLALAT RT.
DEBRECEN—BUDAPEST.

A Sajnovics-család címere.

ELŐSZÓ.

A Hangya szövetkezeti tábor 1938-ban elhatározta, hogy a Hangya elhunyt nagy elnökének, Almási Balogh Elemérnek emlékére és a magyar szövetekezeti mozgalom lehetőségeinek feltárására szövetkezeti mintafalut alapít.

Ebben a faluban valósul meg mindaz, amire a szövetkezeti eszme a kisemberek, a falu lakossága érdekében képes. Ebben a községben győződünk meg elgondolásaink helyességéről és itt akarjuk megmutatni hívőknek és hitetleneknek egyaránt, hogy egyedül a kis erők társadalmi megszervezése útján és a keresztény erkölcsi gondolatnak a gazdasági életben való érvényesítése segítségével tudjuk a magyar falu szebb jövőjét biztosítani.

Az elvégzendő munka nem könnyű, mint ahogy nagy eredményeket kis erőfeszítéssel elérni nem lehet. Az az eredmény azonban, amelyet el fogunk érni, arányban van a teendő nagy erőfeszítésekkel. A megoldandó feladatok nemcsak gazdasági téren találhatók. Az anyagi megerősödés egészséges életszemlélet szerint csupán eszköz a magasabbrendű célok elérésére. A gazdaságilag megerősödött falu könnyebb megélhetést biztosít a kisembernek és családjának, egyúttal lehetővé teszi kulturális emelkedését. A szövetkezeti mintafalu ezeket a lehetőségeket is feltárja és bizonyítani kívánja, hogy az általunk választott úton ezt a célt el lehet érni.

A jobb módba jutott falu felkutatja multját, megörökíti a község nagy fiainak emlékét, hogy a nagy elődök tetteiből okuljon és dicsőségük a mai nemzedéket nagyobb teljesítményekre ösztönözze. A gazdaságilag megerősödött Tordas így járt el akkor, amikor a magyar szövetkezeti tábor segítségével felkutatta történetét s ebben gyönyörűséggel ismerte fel a község szülöttének, Sajnovics Jánosnak nagyságát.

A magyar szövetkezeti tábor segítségére volt Tordasnak abban, hogy kulturális téren is szépet alkosson. Ezek az erők hozták létre e művet, amelynek megjelenéséhez a Pray Munkaközösség készségesen adott támogatást.

A szövetkezeti mintafalu büszkén és örömmel nyujtja át ezt a könyvet, amellyel nemcsak saját kultúráját, de az egész nemzeti kultúrát is szolgálni kívánta. Reméljük, hogy mindazok, akik Tordast és a tordasi alkotásokat megismerik, meggyőződést szereznek a szövetkezeti gondolat alkotóerejéről.

Kisbán Emil dr. munkájával nagyban támogatta törekvéseinket. A magyar szövetkezeti tábor ezért köszönetet mond neki.

Budapest, 1942. november 18-án.

Dr. Wünscher Frigyes
egyetemi magántanár,
a „Hangya" alelnök-vezérigazgatója

SAJNOVICS IFJÚSÁGA.

Sajnovics János a XVIII. században a Fejér-megyében nagy népszerűségnek s előkelő hírnévnek örvendő gazdag Tordasi és Kálózi Sajnovicsok nemzetségéből sarjadt *Sajnovics Józsefnek* és a mélyen vallásos lelkületű *Peyerl Erzsébetnek* házasságából a fejérmegyei *Tordason* 1733. március 12-én született.[1] Szülőhelye, amelynek régebben Tordacs volt a neve, a XVIII. század első felében lutheránus jellegű falu volt s eme jellegén a barokk-kor mélyen katolikus felfogást sugárzó szelleme sem tudott lényegében változtatni. Még a XIX. század közepén is 205 katolikus lakosával szemben 14 református, 500 evangélikus és 6 zsidó lakosa volt.[2]

A Sajnovics-család Jánosnak atyja és atyai nagybátyja révén a Szentgyörgyi Horváthokkal, a *Hugonnay* grófok őseivel s az előkelő Alsópatai *Pethő*- és a *Rosty*-családdal, Mátyás nevű fivérének leánya, Erzsébet révén, aki Alsószamolányi Nagy Ignác neje lett, a *Rohonczyakkal*, a *Nitzkyekkel* és a *Palocsay-Horváth* bárókkal került rokonságba. Ennek az előkelő vérségi kapcsolatnak kiépítésében a család magasabb szintjén kívül jelentős szerepe volt még a Fejér-megye több községében elterülő, mintegy 20.000 hold terjedelmű családi birtoknak is. Ezt főleg költőnk nagyatyja, a labancérzelmű *Sajnovics (I) Mátyás*, mint győrmegyei főjegyző és alispán, majd mint a kőszegi tábla köztiszteletben álló elnöke szerezte (1697).[3] E nagy

[1] Liber nom. domus Trenchiniensis bejegyzése szerint. — Horváth István szerint anyja neve Pajtli Erzsébet volt. Ez téves. Sajnovics Jánost, mivel a községnek nem volt katolikus temploma, a szomszédos Vál községben keresztelték meg. V. ö. Horvát István Lexicon cruditorum c. kéziratát a M. N. M.-ban. — Szinnyei könyvészete szerint május 12-én született. V. ö. i. m. XII. 38. l.

[2] Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, IV. köt. 211. l.

[3] Sajnovics Mátyást 1697-ben szerzett birtokaiban 1699-ben erősítettmeg a király. V. ö. Wünscher Frigyes Tordas, a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu c. könyvének: Földesurak c. fejezetét. Ugyancsak ő telepítette be Tordast. Ezirányú intézkedéseit tartalmazó két levelét közli az Új Magyar Múzeum 1859. évf. I. 538. l.

családi birtok két községéről, Tordasról és Kálózról vette a család nemesi előnevét is.

Sajnovics gyermekkoráról alig tudunk valamit. *Horányi Elek, Katona István, Johann Nepomuk Stoeger, Zelliger Alajos, Sommervogel, Horvát István* és *Szaniszló Ferenc* nem tesznek említést gyermekkoráról. Mindössze csak annyit tudunk róla, hogy a tordasi ősi kastélyban élt szülei és két testvére, *Borbála* és *(II) Mátyás* környezetében. Borbála, az idősebbik testvér, *Vigyázó Mihály* felesége lett. Bátyja, *Mátyás* a tordasi katolikus templom építtetője (1760),[4] nagyapja nyomdokain haladva, Fejér-megye szolgálatában állt; mint a megye főszolgabírája 1780. december 31-én halt meg s a budai helyőrségi templom kriptájába temették. Vele kihalt a Sajnovics-család.[5]

Írónk alsófokú iskolázására vonatkozólag találgatásokra vagyunk utalva. Valószínűleg otthon, a meghitt családi körben, mint magántanuló tett szert az elemi ismeretekre. Midőn 1742-ben Sajnovics József, a család feje meghalt, a gyakran betegeskedő, özvegyen maradt édesanyára hárult a nagykiterjedésű birtokok intézésének és a gyermekek nevelésének a gondja. Egész természetes tehát, hogy a mélyen vallásos asszony gyermekeire való tekintettel, hamarosan elvetette magától az özvegyi fátyolt s másodszor is férjhez ment. Az új férj, Persch Károly, igen tevékeny volt; különösen gazdasági téren volt a családnak nagy hasznára. Ezenkívül a gyermekek, főleg a még alig tízéves Sajnovics János neveltetése tekintetében buzgólkodott különösebben.[6] Valószínűleg az ő tanácsára küldte fiát az anya a jezsuiták vezetése alatt álló, akadémiai fokozattal is rendelkező nagyhírű győri gimnáziumba. Itt végezte el a középiskola négy alsó osztályát.

1743-ban parvista, 1744-ben principista volt, 1745-ben a grammatikai és 1746-ban a szintaxista osztály anyagát végezte el.[7] A következő évben tanulmányainak folytatása végett már *Budán* találjuk, ahol a jezsuiták híres intézetében 1747-ben elvégezte a retorikai és 1748-ban a poetikai osztály anyagát. Itt, a tudományuk

[4] Wünscher i. m.

[5] A fentiekre vonatkozólag v. ö. Horányi Elek, Mem. Hung. III. 212. l. — Katona István, Hist. Crit. XXXIX. 999. l. — Johann Nep. Stoeger, Scriptores Provinciae Austriacae S. J. 309. l. — Zelliger Alajos, Egyházi írók csarnoka. Nagyszombat 1893. 455. l. — De Backer-Sommervogel, Bibliotheque Bibliograph. VII. 408. l. — Horvát István i. m. — Szaniszló Ferenc, Fasciculi Ecclesiastico-literarii 1842. II. 335. — Hazánk és külföld 1870. 31. sz

[6] 1743-ban Sajnovics Józsefné, 1744-ben már Persch Károly, mint a Sajnovics-gyermekek gyámja szerepel tordasi földesúrként. — Sajnovics Józsefné 1744-ben halt meg. V. ö. Wünscher i. m. Földesurak c. fejezetét.

[7] A pannonhalmi Szent Benedek-rend győri gimnáziumának 1895/96. évi értesítője.

és szerzetesi erényeik miatt nagytekintélyű jezsuita tanárok nevelő hatásának légkörében ébredt a szerzetesi elhivatottság fönségének tudatára, mely e renden belül nemcsak a világról való lemondásban, hanem a mások lelkiségének kiépítésére irányuló szorgos munkásságban is szinte nap mint nap megnyilvánult. A jezsuita-rend XVIII. századi nagyságának, fényének ereje, lelki hatalmának a tudata és a lelkeken mélyen átszántó barokk vallásos műveltség, amelynek éppen a jezsuiták voltak legkiválóbb megszólaltatói a tudományok és a művészetek terén egyaránt, ezenkívül a rend élénk vállalkozó és vitázó szelleme vonzotta őt a szerzetesi pálya felé. A jezsuiták e században nagy léleképítők voltak. A magyar életet minden vonatkozásában át és átszőtték eszményeikkel. A barokk szellemet, mint az Isten országának a kiépítését támogató főpillért erősítették és fejlesztették. Ez a szellem nemcsak Győr és Buda falai között érvényesült hatékonyan, ahol Sajnovics tanulmányait folytatta, hanem a szülői házhoz, a tordasi kastélyhoz közeleső *Székesfehérvárott* is, ahova írónk többször ellátogatott. E város a XVIII. században még külsejében is a barokk szellemnek volt a hordozója; gyönyörűen kiépült barokk város volt, telve a barokk művészet építészeti és szobrászati alkotásaival s a jezsuita-rendnek barokk művészetet, tudományt és vallásosságot terjesztő lelkületével.

Sajnovics, az előkelő nemesi család sarja, a tanult, főleg jogban járatos ősöktől, a komoly tudományok szeretetét és a mély vallásosságot örökölte. Már ekkor erősen vonzódott a természettudományi ismeretekhez s különösen a matematikához és a csillagászathoz. Már ekkor több német- és latinnyelvű természettudományi munka fordult meg a kezén, s hatásuk alatt csakhamar ráeszmélt arra, hogy a tudományok művelése nyelvismeretek nélkül nagy nehézségekbe ütközik. Ezért már kora ifjúságától kezdve szorgalmasan tanulta a latin és a német nyelvet, hogy kedves tudományaiba bepillantást nyerhessen. A szülői házban és az iskolában szerzett eme nagy kincsek birtokában, új környezetében, a tudós és jóságos jezsuiták körében határozta el, hogy, mint annyi kortársa, ő is nagy vagyonáról és szép jövedelméről lemondva, Loyolai Szent Ignác rendjének tagja lesz. A rendbe való felvételről értesülve, a rendi konstitúciók kívánalmainak megfelelően 1748. szeptember 24-én Pesten minden reáeső ingó és ingatlan vagyonáról szeretett bátyja, Mátyás javára végrendelkezett. Magának csupán évi 50 forint juttatást kötött ki.[8]

Sajnovics 15 éves volt, mikor a rendbe lépett (1748. október 14.). Künn a világban tombolt a háború. A sok külső ellenség tömörített támadásai miatt ingadozó királynői hatalom a magyar nemzet

[8] Acta Familiarum Sajnovics. Fejér vármegye levéltára. Idézi Wünscher Frigyes i. m.

vitézségébe és önfeláldozásába helyezte minden reményét. S míg a magyar nemesség színe-java királyáért harcolt, ő, a szintén előkelő nemesi család sarja, a lélek békéjét, a tudományok csendes világát vágyta, s e magasztos eszményt a jezsuita-rend kebelén belül vélte megvalósíthatni.

A szokásos két újoncévet a *trencséni noviciátusban* töltötte el. Itt a rend tagjainak szokásos és egyben egyöntetű életét élte. Vallásos elmélkedések, gyakori imádság és önfegyelmezési gyakorlatok, feltétlen engedelmesség s komoly házi tanulmányok közt telt el számára ez a köztudomás szerint is minden szerzetes életének legszebb időszaka. A növendéket ez időben az arra különösen alkalmas magiszterek tanítják s vezetik be a rendi élet minden szépségébe s egyben megösmertetik vele a pálya nehézségeit is. Ebben a korszakban szüleitől, rokonaitól távol, kizárólag a rendi szellem megismerése és megkedvelése végett, a rend alapítójának szellemében és bölcs rendelkezéseinek megfelelően, az ezekből idővel kialakult konstitúciók szerint, csupán Istennek élnek a növendékek. A későbbi szerzetesi élet szilárdságának alapját gondos előljáróik vezetése mellett ekkor szerzik meg a növendékek. A nagy csendben és elvonultságban ekkor ébredeznek a lélek titkos hajlamai; a belső indítások ekkor építik ki az ifjú lelkületében az új világot: a lélek országát. Már ekkor el szokott dőlni az is, hogy a növendék milyen tudománynak, vagy a gyakorlati élet melyik ágazatának művelésére bír hajlammal. Az élesszemű magiszter figyelmét a növendék semminemű megnyilatkozása sem kerülheti el. Buzgón figyeli növendékét s legjobb tudása és lelkiismerete szerint hat ő is döntően a reábízott növendék sorsának későbbi alakulására.

SAJNOVICS TANULMÁNYAI. A CSILLAGÁSZAT HALADÁSA.

A fiatal szerzetes a két újoncév eltelte után 1751-ben rendjének szabályai szerint filozófiai tanulmányait kezdte meg *Nagyszombatban*, ahol ezidőtájt a nála idősebb *Pray György*, a későbbi nagy történettudós, *Mitterpacher Lajos* természettudós, *Biwald Lipót* fizikus és a tehetséges *Francsics János* végezték a teológiát.[9] Filozófiai tanulmányainak elvégzése után *Pozsonyba* helyezték tanárnak. Néhány évi itt tartózkodás után a jezsuiták vezetése alatt álló *bécsi kollégiumban* teológiai tanulmányokat folytatott. Ekkor már szép matematikai műveltsége is volt. Itt ismerkedett meg közelebbről a kor divatos

[9] Lischerong Gáspár, Pray György élete és művei. Budapest, 1937. 27. l.

tudományával, az *asztronómiával*. A kötelező tanulmányokon kívül nagy szeretettel foglalkozott ezzel a tudománnyal és a vele szoros kapcsolatban álló mennyiségtannal. A fiatal jezsuitát, akiben erősen kifejlődött a kozmikus érzés, érdekelték a világűr titkai s az égitestekre vonatkozó ismeretek. A teológus érdekköréhez amúgyis közelálló ismeretek nagyon lekötötték figyelmét. De döntően hatott érdeklődésének alakulására az a tény is, hogy rendje vezető tényező volt e tudományág mívelése terén: nem egy idősebb rendtársa már az európai csillagászat kiváló művelője volt. A jezsuitáknál valósággal rendi hagyomány volt ennek a tudománynak a művelése; az első európai csillagvizsgáló intézeteket is jezsuiták alapították.

Sajnovicsot előljárói, növendékük lelki hajlamának fejlődését biztosítani akarván, a bécsi udvari csillagvizsgáló intézet vezetésével megbízott s már akkor nagy tekintélynek örvendő idősebb rendtársa, *Hell Miksa* mellé rendelték, a már ott működő Tirnberger Károly utódául *bidellus astronomi caesarei regii minőségben* (1758—59). A bécsi obszervatóriumban eltöltött, tudományos élményekkel telített két esztendő leforgása alatt alkalma nyílt barátságos és közlékeny mestere mellett tudományos ismereteinek gyarapítására s tanulmányai közben a korabeli tudományos csillagászat haladásának megfigyelésére.[10] A bécsi udvari csillagvizsgáló intézet, amelyet *Frantz József* jezsuita alapított, európai viszonylatban is a XVIII. század legkomolyabb hasonló intézményei közé tartozott. Ezzé tette az intézet igazgatója, Hell Miksa, aki igen művelt elme, nagyon tehetséges és e mellett végtelenül szorgalmas tudós volt. Kora minden természettudományos megmozdulását figyelemmel kísérte. Európa minden nagyobb tudósával ismeretséget tartott fenn. Buzgón olvasta a szakmájába vágó tudományos kiadványokat, a párizsi, greenwichi, koppenhágai, kremsmünsteri és nagyszombati obszervatórium megfigyeléseiről szóló jelentéseket. Ezeket a megfigyeléseket nem mulasztotta el összevetni saját észleleteivel s az így nyert eredményeket az általa szerkesztett és magas színvonalra emelt bécsi *Ephemerides Astronomicae*-ben közölte, amelyről *Bernoulli Dániel*, a baseli egyetem fizika tanára is elismerte, hogy pontosabb számításokat és eredményeket közöl, mint a párizsi és londoni csillagászati lapok.[11] Köztiszteletben álló egyénisége, tudományos multja, magyar származása, hazája iránt tanusított állandó érdeklődése, mély vallásossága, bátor és energikus fellépése nagy hatással volt Sajnovicsra, a tudományokért amúgyis rendkívül hevülő fiatal jezsuitára. Már ekkor igen sokat köszönhetett Hellnek s épp ezért nagy szeretettel vette körül a bálványozott tudóst.

[10] V. ö. Hám Sándor, Sajnovics élete és Demonstratioja. Esztergom, 1899.
[11] V. ö. Hellnek Bécs 1771. dec. 26-án P. Weiss Ferenchez intézett levele.

Az alapos képzettséggel és tudományos felkészültséggel rendelkező fiatal asztronómust rendje 1766-ban a már régebben (1751) Hell kezdeményezése és tervezése szerint alapított *nagyszombati csillagvizsgáló intézetbe,* a kiváló matematikus és csillagász hírében álló *Weiss Ferenc* jezsuita atya mellé helyezte segédfelügyelői (socius praefectus) minőségben. Ebben a kiváló tudományos intézetben, amelyről éppen akkoriban (1761) ismerte el személyes tapasztalatai alapján *Caesar François Cassini,* híres párizsi csillagász, a „Carte de la France" (1744—1787) megalkotója, hogy európai viszonylatban is kiváló,[12] Sajnovicsnak további komoly tudományos fejlődésre nyílt alkalma. Előbbi mesterének, Hellnek szellemében berendezett intézet tudományos felszerelésének, megfigyelő és mérő műszereinek tökéletessége, a Hell által szerkesztett bécsi Ephemerides astronomicae mintájára Weiss által szerkesztett *Observationes astronomicae* (1756—1770) tekintetében alig volt különbség. Bőséges munkaalkalom és megfigyelési lehetőség kínálkozott a fiatal csillagász számára itt is. Weiss is, akárcsak Hell, a szigorúan vett tudóstípusok közé tartozott, bár Hell vidámabb lelkülete és kellemes társalgási modora miatt Weissnél kétségtelenül rokonszenvesebb egyéniség volt. Weiss személyében Sajnovics Hell után a csillagászat tudományában második tanítómesterét fedezte fel. De talán más alapja is lehetett ide való áthelyezésének. Rendje ezzel az intézkedéssel valószínűleg azt óhajtotta elérni, hogy a világhírű Hellnek Bécsben alkalmazott megfigyelő módszereit a fiatal asztronómus honosítsa meg az egyébként kiváló Weiss vezetése alatt álló nagyszombati csillagdában is.

Akármint is áll a dolog, annyi bizonyos, hogy a magyarországi csillagászat s így Sajnovics javára munkált az idő. A XVIII. században főleg a Galilei-féle *messzelátó* elterjedésének következményekép hazai csillagászatunk a gyakorlatiasság jegyében fejlődött. A már századok óta művelt elméleti matematika és természettudomány a gyakorlat terén is utat tört magának. A gyakorlatiasság azonban csak a század második felében valósult meg; ekkor épült fel az említett nagyszombati megfigyelő-állomáson kívül főleg Hell kezdeményezésére a *kolozsvári, a budai, az egri és a gyulafehérvári* csillagászati intézet.

A jezsuiták csillagászati tevékenységére a XVIII. században az egész világ felfigyelt. Vizsgálódásaik az egész emberiségnek érdeklődési körét érintették már. A tudományos csillagászati vizsgálódás terén kiváló szaktekintélyekké váltak, valósággal ők voltak e tudomány elméleti és gyakorlati képviselői. Minden törekvésük a már elméletileg megalapozott gyakorlati lehetőségek megteremté-

[12] Kelényi B. Ottó: A magyar csillagászat története. Budapest 1930.

sére irányult. A Pázmány alapította *nagyszombati egyetemen* már a XVIII. század első felében a matematikai, a fizikai és a csillagászati szakkönyvek egész zömével találkozunk. A természettudományoknak s így a földrajznak és a csillagászatnak is külön tanszéke volt itt. A nagyszombati kalendáriom (Calendarium Tyrnaviense) is minden esztendőben csillagászati fejezetet hozott. Nagyjából mindez igazolja, hogy az egyetem hallgatói már a század első felében behatóan foglalkoztak többek között az elméleti csillagászattal. A megfigyelésen alapuló, tehát gyakorlati csillagászatnak művelésére azonban csak az egyetemmel szoros kapcsolatban álló nagyszombati csillagvizsgáló intézet teljes felszerelése (1756) után kerülhetett sor.[13]

De a század folyamán felmerült számos csillagászati probléma is lekötötte a csillagászati megfigyelésekkel foglalkozó tudósok érdeklődését. A nap- és holdfogyatkozások okai, a Juppiternek és négy holdjának a mozgása, a bolygók találkozása az állócsillagokkal, a Hold átvonulása a Pleiadokon, de különösen a *Vénusz átvonulása a Nap korongján* állott az érdeklődés előterében. Ez utóbbi különösen azért, mert további fontos következtetések alapjául szolgálhatott, a Nap parallaxisának,[14] s így a Nap és a Föld közti távolságnak a meghatározása szempontjából. Azért ezt a jelenséget már 1761-ben is öt európai csillagvizsgáló intézet: a *nagyszombati*, a *würzburgi*, az *ingolstadti*, a *firenzei* és a *madridi* figyelte.

Ennek a problémának a megfigyelése jelentős fordulatot hozott a nagyszombati tudományos légkörbe került fiatal jezsuita életébe is.

A VARDŐI EXPEDICIÓ ELŐZMÉNYEI.

1768-ban a csillagászati megfigyelés főproblémája ismét ugyanaz volt: a Vénusz elvonulása a Nap korongja előtt. A csillagászok számítása szerint ugyanis 1769. júniusában ez a bolygó pályáján ismét metszeni fogja a Napot és a Földet összekötő egyenest s mint sötét kis korong fog a Nap előtt elvonulni. A kérdés a már előbb említett nagy jelentősége miatt Európa-szerte meglehetősen széleskörű érdeklődést váltott ki. A probléma sikeres megoldása végett különösen a kopenhágai udvar követett el mindent. *VII. Keresztély* (1749—1808) Dánia és Norvégia királya, aki maga is foglalkozott csillagászati kérdésekkel, most, hogy a nagy esemény bekövetkezésének ideje közelgett, a Dánia fennhatósága alá tartozó és az északi sarkhoz leg-

[13] Az intézetet 1751-ben alapították, 1754-ben építették fel; 1756-ban teljes felszerelése is elkészült. V. ö. Kelényi i. m.

[14] Az a szög, amely alatt a megfigyelő a Föld sugarát a Napra esni látja.

közelebb eső *Vardő-szigeten* csillagvizsgáló állomást építtetett s egyben viszonylag nagy költségen tudományos expediciót küldött oda. A munkálatok elindításával az udvarában akkortájt nagy befolyásra szert tett felolvasóját, a tragikus véget ért *Johann Friedrich Struensee*-t bízta meg. Levelet iratott vele *Mária Teréziának* s ebben arra kérte a királynőt, hogy az érdekes csillagászati jelenség megfigyelésére ő is küldjön ki az északi sarkra a bécsi egyetemről tudományos szempontból teljesen megbízható csillagászt. A dán királynak a bécsi egyetem tekintélyét is növelő eme kérése az amúgyis nagyon önérzetes és a tudományos eredményekért szintén lelkesedő Mária Teréziánál kedvező fogadtatásra talált. A királynő választása, miután a jezsuita-rend elöljárósága nem emelt ellene kifogást, a bécsi obszervatórium igazgatójára, az akkor már európai hírű *Hell Miksa* magyar származású egyetemi tanárra esett.[14] A királynő *Bachoff* bécsi dán követ kérésére hamarosan utasította *Kaunitz* kancellárt, hogy állíttassa ki az udvar részéről Hell számára a szabadságolási okmányt. Az ekkor már nagynevű tudós örömmel vállalta a megtisztelő feladatot. Rövid idő alatt tájékozódott a kérdés állása felől s megtette a probléma eredményes megoldása szempontjából szükségesnek vélt intézkedéseket. Így gondos körültekintéssel, szakemberek bevonásával összeállította a pontos útitervet, azután ama kívánságának adott kifejezést, hogy a dán hivatalos körök határoztassák meg előzetesen a vardői megfigyelő-állomás földrajzi helyzetét s gondoskodjanak jóelőre a szükséges műszerekről. Megbízható asszisztensről is kellett gondoskodnia, aki őt útjára elkísérje. Ez utóbbi kérdés megoldásánál azonban a csillagászati szemponton kívül egy más szempontot is tekintetbe kellett vennie. Hellt ugyanis a csillagászati problémán kívül éppen magyar származása miatt nyelvünk eredetének a problémája is érdekelte. Külföldi tudósok írásaiból értesült ugyanis a külföldön már régóta hangoztatott s már egész Európában ismert, de még kellőleg meg nem okolt *lapp* (finn)-*magyar* nyelvrokonság kérdéséről és szeretett volna e nyelvi rokonság problémájába közelebbről belelátni, mert úgy vélte, hogy a nyelvrokonság megoldása a magyarság eredetének a XVIII. században nagyon is kutatott kérdését viszi egy lépéssel előbbre, vagy esetleg meg is oldja. E feladat megoldásához azonban nem érzett magában elegendő felkészültséget, mert bár *selmeci*, tehát magyar születésű volt, nyelvünket mégis nehézkesen beszélte. E nagy nemzeti feladat megoldásának a vágyától tüzelve, olyan társat kellett tehát maga mellé vennie, aki a csillagászatban való jártasságon kívül a magyar nyelv szerkezetét is alaposan

[15] Hell 1755-ben lett a bécsi obszervatórium igazgatója. 1757-ig a mechanikát is tanította a bécsi egyetemen. V. ö. Meusels Lexikon Deutscher Schriftsteller (1750—1800). V. Band 335. l. és De Backer-Sommervogel i. v. h.

ismeri, s így nyelvészeti irányban is komoly munkát végezhet. Ezért esett választása egykori bécsi famulusára, az akkor éppen Nagyszombatban működő Sajnovics Jánosra.[16]

A BÉCSI ÉS A PRÁGAI NAPOK.

Sajnovics 1768. április 12-én érkezett *Bécsbe* s hamarosan hozzá is látott Hellel a nagy út előkészítéséhez. A feladat mérlegelése, az előkészületek gondos megtétele s a császári udvarban tett búcsúlátogatásuk után április 28-án négyfogatos batáron indultak el az e korban bizony nagy útra.[17] Kocsijukban a szükséges poggyászon kívül csupán néhány kisebb műszert vittek magukkal, a nagyobb és fontosabb műszereket már jóelőre *Lübeckbe* küldték. Útjukon több nagyobb várost érintettek. *Znaim, Iglau, Časlau, Kolin* érintésével május 2-án Prágába érkeztek, s a Szent Kelemenről nevezett híres jezsuita kollégiumhoz tartozó rendházban szálltak meg.

Első útjuk a városi csillagvizsgáló intézetbe vezetett. Mint vérbeli csillagászokat az intézet műszaki felszerelése érdekelte őket. Különösen az intézet világhírű alapítójának, P. Stelphing egyetemi tanárnak az irányítása mellett készült parallaktikus messzelátó és az angol iparnak is becsületére váló három láb sugarú s egyben igen fínom szerkezetű és pontos, mozgatható quadráns szemléletében merültek el. Prágának szép, de a bécsinél, vagy a nagyszombatinál kisebb *könyvtárát,* majd *fizikai múzeumát* tekintették meg ezután. Ez utóbibban igen sok furfangos szerkezetet, órákat, önmaguktól mozgó szobrokat stb. láttak. Figyelmüket különösen azok az ércből készült s ízléses kiállítású gépezetek kötötték le, amelyek az égbolt forgásának és az egyes csillagok mozgásának és pályájának a szemléltetésére szolgáltak. Kegyeletes érzéssel eltelve nézegették a nagy *Tycho Brahe* (1546—1601) dán csillagásznak akkor már csupán történelmi jelentőségű, vasból készült kicsiny oktánsát. Az ásvány- és kőzetgyüjtemény megtekintésekor Sajnovics éles szeme és rendszerető természete azon akadt meg, hogy a gyüjtemény elrendezése nem igazodott a kristályosztályokhoz, hanem inkább csak a külső rend szempontjából csoportosították anyagát. Mint jezsuita dagadó kebellel gyönyörködött a *Collegium Clementinum* hatalmas épületében is, amelynek ebédlője valósággal templom nagyságával ért fel. Ez

[16] Hell bizonyára említette is elhatározásának okait Sajnovicsnak. Sajnovics a Demonstratio előszavában határozottan állítja is ezt: „laborum suorum ac potissimum disquisitionis idiomatis Lapponici causa suscipiendorum."

[17] 632 német mérföld.

az intézet, bár egyéb helyiségei kicsinyek voltak, nagyságával és méreteivel felülmúlta a bécsit és a nagyszombatit. A növendékek életét figyelve, megjegyzi, hogy sok sört fogyasztanak, mert ez jobban illik a gyakori húsételekhez, mint a nagyon ritkán felszolgált tésztához.

Május 4-én az érseki vikárius engedelmével Prága legszebb templomában, a gót stílben épült *érseki dómban* a város védőszentjének, Nepomuki szent Jánosnak az oltáránál miséztek, majd megtekintették a templom rengeteg érdekes ereklyéjét. Itt nyugodott többek között Nep. Szent János teste díszes ezüstkoporsóban, a neki dedikált oltáron. Mint érdekességet jegyzi meg Sajnovics, hogy a szent lábai és feje felé is van oltár, tehát ereklyéje úgy van elhelyezve, hogy mellette egyszerre két pap is misézhet. Egyébként ezt a szabadon álló oltárt érckorlát vette körül s választotta el a nép számára fenntartott helytől. A szent nyelvereklyéjét is megtekintették. Külsőleg a templomot eléggé rossz állapotban találták. A hétéves háború nyomait, amelynek pusztításait a Prágáig vezető útjukba eső községek és falvak rombadőlt és még kijavítatlan házain tapasztalták, e monumentális alkotás külsején is láthatták. Csupán az ágyúlövedékek által okozott kárt 100.000 forintra becsülték. Az érseki katedrálison kívül a hegyen épült *királyi palotát* is megtekintették s onnan pillantottak le a városra, amelynek képe, szép házai és sűrű lakossága a csak nemrég elhagyott kedves Bécsre emlékeztette őket.[18]

DREZDA, MEISSEN, LIPCSE.

Sajnovicsék május 5-én indultak tovább Prágából. A *Budin, Leitmeritz, Lobositz, Aussig* és *Pirna* városokon át vezető, eléggé rossz állapotban lévő, még a hétéves háború okozta pusztítás nyomait szintén magán viselő útvonal mentén május 7-én érkeztek *Drezdába.* Itt a P. Hassauer házfőnöksége alatt álló és a szász választófejedelemtől évi 400 tallérért bérelt *Geistliches Haus*-nak nevezett jezsuita székházban szálltak meg. A nyomorgó lakosság és a romokban heverő városrészek látása szomorúsággal töltötte el lelküket. Viszont az *Elba* folyóra, a drezdai hídra és a környező szép hegyekre eső kilátást nagy örömmel élvezték. A lakosság magasabb műveltségéről, művészi hajlamáról, nyelvének fínomságáról és fejlett ízléséről is hamarosan tudomást szereztek, látván a szép és tiszta házakat és a szabályosan épült útvonalakat. Sajnovicsot leginkább a katolikus templom

[18] V. ö. P. Sajnovics naplója. Másolat. Készült P. Pinzger Ferenc használatára a bécsi eredetiről. § II. Iter Vienna Pragam. Arch. Prov. Hung. S. J. jelzet A 300.

érdekelte. Naplójában részletes leírást is ad róla. E szerint a templom főoltárát művészien ötvözött kereszt és egy római festőnek az Úr mennybemenetelét ábrázoló értékes képe díszíti A szentségház az Oltáriszentséggel a főoltárhoz közeleső Legszentebb Oltáriszentségről elnevezett mellékoltáron van. A másik oldalon az ennek megfelelő helyen van a Szent Kereszt oltára. A templom négy sarkában ugyancsak van egy-egy oltár. Az elsőnek oltárképe Szent Ignácot, a másodiké Xavéri Szent Ferencet, a harmadiké Szent Brúnót, a negyediké Nepomuki Szent Jánost ábrázolja. A templom padozata márványból, belső falazata gipszből készült. Főkapuja az Elba 550 lábnyi, kőkockákból épült hídjával van szemben; a hídnak két ívét azonban 40 lábnyira felemelték, hogy a piactér a templom homlokzata felé nagyobb legyen. Ezáltal az Elbát szűkebb mederbe szorították. Innen van az, hogy a híd érckeresztje nem középen van, hanem a parthoz esik közelebb. Sajnovicsék ebben a templomban szolgáltattak misét s mivel éppen Domonkos napja lévén, a templomnak búcsúja volt, meghallgatták az udvari szónoknak Szent Domonkosról szóló szentbeszédét, melyen az egész udvar megjelent. A szentbeszédet énekes nagymise követte, melyen a választófejedelem zenészei ének- és zeneszóval működtek közre. Ezután fényes ebéd volt az atyáknál, amelyen Sajnovics örömére még tokaji bort is felszolgáltak. Ebéd alatt érkezett meg Hell üdvözlésére a választófejedelem gyóntatója, *P. Hertz*. Két óra tájban a nagy eső miatt — kocsik ugyanis nem voltak a városban — hordozható székeken a császári udvar követéhez, *Wurmbrandt* grófhoz vitették magukat. A gróf a jezsuitákkal szemben érzett ellenszenve miatt ridegen fogadta őket. Csak mikor a bécsi udvartól küldött ajánlóleveleiket olvasta, enyhült meg s ígérte, hogy megszerzi az engedélyt a város nevezetességeinek megtekintéséhez. A gróf neje, aki valamelyest értett a csillagászathoz, vidáman eltréfált velük és másnapra ebédre is meghívta őket. Este az Elbán felvonuló vitorlásokban gyönyörködtek.

Másnap a választófejedelem által rendezett *képkiállítást* tekintették meg. Híres festők értékes festményeiben gyönyörködtek ekkor. Sajnovicsnak leginkább a valóságot jobban megközelítő pasztell- és az aquarellképek tetszettek. Ezeken ugyanis elevenebbek voltak az arcok és a folyók is szinte folyni látszottak. A kiállítás megtekintése után Wurmbrandtéknál elég szűkös ebédben volt részük. A XVIII. századi drezdaiak általában nem sokat adtak az étkezésre. A lakosság csak a szép ruháért lelkesedett, a dohányzás és a sörözés szenvedélyének hódolt, gyomrával nem törődött.

Wurmbrandtéktól Brixcorn atyához mentek, aki a szegény hajadonok királyi alapítványi házát kezelte. Ez az épület és a vele

kapcsolatos templom igen szép volt, de nem volt nyilvános. Innen a hídon át tábori pap ismerősük látogatására az *új városba* mentek. Az úton III. Ágost király lovas ércszobra mellett haladtak el. Közben megtekintették a hétéves háborúban elpusztult, romokban heverő házakat. E szomorú kép mellett azonban Sajnovics megállapítása szerint volt a városnak sok gondozott, ékes épülete s több tiszta és szabályos alakú térsége is. Sajnovics a lakosságot nyelv, ruházat és erkölcs tekintetében igen műveltnek tartotta. E szép tulajdonok mellett azonban a néplélek a római katolikusok, különösen a jezsuiták ellen érzett engesztelhetetlen gyűlölettel volt eltelve. Nem is nagyon régen még a választófejedelemség kormányzója, *Xavér főherceg* ellen azt a határozatot hozták a városi rendek, hogy a Jézus-társaság embereit bocsássa el az udvar szolgálatából; a katolikusok elleni gyűlöletük leplezése végett pedig azt ajánlották neki, hogy a jezsuiták helyett a hitük és tudományuk miatt nagyon is dícsért *bencéseket* hívja meg udvarába. A fejedelem azonban tiltakozott az ellen, hogy alattvalói neki törvényt szabjanak.

Május 10-én ismét nagy élményben volt részük. Ekkor a *szász választófejedelem* házába voltak hivatalosak. *Antónia* főhercegnő, VII. Károly császár leánya, az elhúnyt választófejedelem özvegye és az új fejedelem anyja, több udvari ember és *P. Hertz* jelenlétében sokat beszélgettek akkor az utazás hasznáról. Tíz órakor P. Hertz és a jezsuita házfőnök kíséretében *Frigyes Ágost* szász választófejedelem elé mentek. Sajnovics a fejedelmi udvar tagjait megfigyelve, naplójában több érdekes megjegyzést tett róluk. Így megemlítette, hogy a fejedelem ebben az évben vette át a kormányzást. Károly főherceg iránt, aki betegsége miatt tolókocsin fogadta őket, nagy részvétet érzett. A fogadáson egyébként jelen volt a hétéves *Miksa* és *Antal* herceg is. Antal herceg és atyja a földgömbök és térképek tömkelege között fogadta őket. Sajnovics hamarosan észrevette, hogy Antal herceg igazi királyi jellemű, tehetséges ifjú. A tudományokban való haladásáról is meggyőződhetett. A fejedelmi sarj ugyanis nagy jártassággal mutatta meg a térképen és a glóbuszon Vardőt, majd e hely hosszúságáról, szélességéről, nappalainak és éjtszakáinak az időtartamáról tudóshoz illő módon értekezett. Sajnovics a két fejedelemnőt, *Amáliát* és *Teréziát* a birodalom reménységeinek nevezte naplójában.

Ebéd után a *Zwingerben* elhelyezett, jól felszerelt fizikai múzeumot, a választófejedelem kincstárát, a természetrajzi gyüjteményt, főleg az ásványtárt tekintették meg. Ezek nagyszerűségének, ritkaságának, értékének a leírása, amint Sajnovics mondja, meghaladja az ő erőit. Több óra hosszat tartózkodtak ebben a zord épületben a gyüjtemények főnökeinek a jelenlétében, akik nyilván a választó-

fejedelem kívánságára azért voltak jelen, hogy felvilágosítással szolgálhassanak nekik. Ez alkalommal Sajnovicsék drezdai divat szerint készült parókáikat is felvették.[19]

Majus 11-én elhagyták a várost és postakocsin folytatták útjukat. Déltájban *Meissenbe* érkeztek, ahol a híres porcellángyárakat tekintették meg. Auerndorfon és Stauchnitzon át estére *Hubertsburgba* érkeztek, ahol a szász választófejedelemnek a kastélya iránt érdeklődtek. A következő napon *Wurzenen, Schwartz-* és *Weisskreutzen* át *Lipcsébe* érkeztek. Sajnovics megfigyelései szerint itt is jó utak voltak, de már nyomát sem találta annak a *cseh szokásnak,* amely szentek szobraival ékesíti az utakat. A szállodai szobák árát eléggé tűrhetőnek tartotta; különösnek találta azonban azt, hogy errefelé nem inasokat, hanem nőket alkalmaznak a szállodákban s hogy a számla vételekor a szakácsnőnek külön is kellett borravalót adnia. A város nevezetessége, a *Trotz-Schloss,* amelyet — amint Sajnovics megtudta — azért építtetett egy hajdani választófejedelem, hogy a polgárokat a város szolgálatában megtarthassa. Ez már csak azért is lekötötte figyelmét, mert akkor éppen három rendtársa lakott benne. Lipcsei tartózkodásának majdnem minden napján komolyabb élményben volt része. Így május 13-án *P. Dout* jezsuita házfőnökkel néhány kiváló férfiú látogatására indult. Ekkor találkozott az egyetem rektorával, a jogtudós *Pehmmel, Winklerrel,* a fizikussal, és *Heintzevel* (Heinsius), az egyetem matematika tanárával. Ez utóbbiról megtudta, hogy Lipcsébe kerülése előtt 9 évig Petrográdon a csillagvizsgáló intézet asztronómusa volt. Ugyancsak ekkor látogatta meg a Laudon tábornokra emlékeztető és hipochondriájáról szinte hirhedt *Christian Fürchtegott Gellert* költőt és moralistát és a pozsonyi születésű *Bél Károly Andrást,* az egyetem bölcselet- és költészettanárát, Bél Mátyásnak, a kiváló magyar tudósnak a fiát. Ez utóbbiról csak annyit jegyez meg, hogy viselkedése és külseje sok tekintetben Pray Györgyre, a híres történettudósra emlékeztet. E találkozás alkalmával Bél nagy elismeréssel nyilatkozott *Kaprinay István* jezsuita történettudósnak Mátyás királyról szóló munkájáról. A másik nagy jezsuita történetírónak, Pray Györgynek a műveit azonban, amelyekről Sajnovics emlékezett meg, nem ismerte, bár mint a *Leipziger Gelehrte Zeitung* és az *Acta eruditorum* szerkesztőjének kora minden nevesebb tudósának működését ismernie kellett volna.

Sajnovicsékat mindenütt nagy szivélyességgel fogadták. Az egész város még idejében értesült a híres jezsuita csillagászok érkezéséről. Lipcsében ugyanis az volt a szokás, hogy a városba érkező idegenek neveit és az eseményeket esténként a város kapujánál

[19] V. ö. u. o. §. III. Iter Pragam, Dresdam et Lipsiam pag. 22.

jegyzékbe foglalták és ezt reggel a lakosok között sokszorosítva szétosztották. Ilyen röplapon tették közhírré csillagászaink érkezését is. A lipcseiek közvetlensége, amellyel vendégeiket elárasztották, tette egyben lehetővé, hogy intézményeik életébe is mélyebben bepillanthassanak. Erre vall legalább is Sajnovicsnak néhány mélyreható megfigyelése. Neveléstörténeti szempontból is igen érdekes az a megjegyzése, amely a lipcsei tanárok anyagi helyzetére vonatkozik. Megfigyelése szerint a lipcseiek tanáraikat gyengén fizették s ezért a tanárok tehetősebb tanulóiknak fizetség fejében különórákat adtak. Sok külföldi, nemesifjú járt hozzájuk tanulni. E tanulók erkölcsei azonban rövid idő alatt, látván tanáraik anyagiasságát, megromlottak. Ezek a tanárok egyébként a bécsi jezsuiták vezetése alatt álló híres *Theresianumot*, a monarchia legelőkelőbb nevelőintézetét sem szívlelték, mert ez az intézmény elvonta tőlük a bécsi diákokat.

A következő napon a város határában elterülő szép parkokat tekintették meg. Ezek a kertek és a bennük emelt épületek Sajnovics megfigyelése szerint esténkint szórakozni vágyó emberekkel voltak tele. A lipcseiek is, jegyzi meg Sajnovics, miként a drezdaiak, főleg a szórakozást keresik. Innen van az, hogy élelemre és ruházatra keveset, virágos parkokra és szórakozásra azonban annál többet költöttek.

A parkok megtekintése után *Bél* professzor a *városi könyvtárba* vitte a két jezsuitát, ahol tanáraik vezetésével a nemes ifjak fogadták őket. Ezek mind Hell Miksát, a híres császári asztronómust akarták látni. Érdekes látvány tárult itt szemeik elé. A könyvtárban középen a kettős rendben sorakoztatott könyvek drótháló val voltak az állványokhoz erősítve. Látni tehát lehetett a könyveket, de kivenni nem. A könyveken kívül egy jó állapotban lévő múmiát, egy három láb átmérőjű glóbuszt, egy unicornis fogat, régi kéziratokat és zsidó nyelvemlékeket láttak még itt. Ezeket a ritkaságokat megtekintés végett egyenként adták a kezükbe.

A városi könytárból az *egyetemi könyvtárba* mentek, amely a domonkosok egykori kolostorának homályos folyosóján nyert elhelyezést. Itt tudós jezsuitáinknak nem volt alkalmuk különlegesebb könyveket látniok. A könyvtár érdekessége egy szobor volt, amely egy ülő helyzetben lévő és kezében keresztet tartó domonkost ábrázolt. A domonkos, akit a szobor ábrázol, állítólag makacsságból nem evett s végül is belepusztult a koplalásba. Ugyancsak itt láttak egy emberi és egy oroszláncsontvázat is.

Sajnovics a *lipcsei katolikusok* helyzetének a megfigyelésével is behatóan foglalkozott. Ott tartózkodása idején a városban kb. 600 katolikus élt. Ezeket a lipcseiek annyira gyűlölték, hogy még harang-

tornyot is tilos volt nekik építtetniök s családi házzal sem rendelkezhettek. Szomorú helyzetükre nézve jellemző, hogy a polgári társadalomból kivetettekként kezelték őket, pedig erényes életűek voltak.

Sajnovicsék még aznap megtekintették *Richter* gyógyszerésznek kagyló-, madár-, ásvány-, és alkoholban preparált állatgyüjteményét és egy másik úr magánfestménytárát. Itt angol puncsot és jóremény-ségfoki bort ittak. Ez utóbbi Sajnovics állítása szerint nagyon hasonlított a tokajihoz.

Lipcse városképe egyébként nagyon tetszett Sajnovicsnak. Erkélyes házaival, sok üzletével, a várost átszelő fasorával, parkjaival szerinte nagyon hasonlított Drezdához. A vártornyot, amely 170 láb magas, 24 lépés átmérőjű s tíz láb vastagságú falakkal rendelkezett, csillagászati megfigyelések eszközlésére igen alkalmasnak találta.[20]

SAJNOVICS A NÉMET KIKÖTŐVÁROSOKBAN.

Sajnovicsék május 18-án hagyták el Lipcsét. *Flessenen* át *Rochelnbe* mentek s itt az erődítéseket tekintették meg.

Hamburgban, ahova útlevél felmutatása nélkül léphettek be az idegenek, Sajnovics már megérkezésekor rosszul érezte magát. Főleg a hordárok tolakodó és kihívó viselkedése keltett benne rossz érzéseket. Az Adler-szállodáról, amelyben laktak, szintén rossz véleménnyel volt. Naplójában piszkos és a környező épületek zsúfoltsága miatt szabad kilátást nélkülöző, barátságtalan helynek mondja ezt a szállodát. Mint jezsuitát különösen az bántotta, hogy a katolikusoknak Hamburgban nem volt teljes vallásszabadságuk. Sietett azonban megjegyezni, hogy a dán királyság területéhez tartozó szomszédos *Altonában* egészen másként áll a helyzet. Ott már megvolt a vallásgyakorlásnak áhított szabadsága. Ennek külső jeléül könyvelte el azt a körülményt, hogy ott a misszionárius a templom mellett szép, ízléses házban lakott. A hamburgi épületek közül főleg a templomok érdekelték. Őszintén megcsodálta a *Szent Mihály-templomot*, különösen azért, mert kupolája fából, falai pedig kőből épültek. Három architektonikus, díszes kapuja is lekötötte művészi alkotások iránt nagyon is fogékony lelkületét. A templom belső berendezése azonban, mivel színházhoz hasonlított, nem tetszett neki. Az is bántotta, hogy a templomokat főleg csak a nők látogatják. Azok vallásosak, a férfiak azonban nem. A város több templomát is

[20] V. ö. u. o.

megtekintette. Ezek a főkép gót stílben épült régi katolikus, de most már protestáns tulajdonba került templomok külsőleg mind megnyerték tetszését, a templomokban észlelhető nagymérvű elhanyagoltság azonban bántotta. E templomok oldaloltárai és értékes régi képei teljesen elhanyagolt állapotban voltak. Mint érdekességet említi meg, hogy a protestánsoknál itt még megvolt a fülbegyónás, sőt a gyóntató, ha közjóba ütköző cselekedetet gyóntak meg neki, köteles volt a gyónót a világi hatóságnál feljelenteni.

A csupán anyagiak után rohanó, nagy kereskedelmi forgalmat lebonyolító város képe nem nyerte meg a szerzetes tetszését. Az emberi lélek szabadságának a korlátait látta a keskeny homlokzatú, 4—5 emeletes faházak szűk, piszkos és túlzsúfolt lakásaiban, melyekbe esőzés idején a víz az ablakokon át verődött be. Hamburg épületei a XVIII. században túlnyomóan fából épültek. Az épületfát a környék erdeiből és a skandináv országokból hajón szállították ide. A fát egyébként kereskedelmi hajók építésére is nagy mennyiségben használták. A város áruraktárai is fából épültek. Sajnovics éles szeme hamarosan észrevette és hiányolta, hogy ebben az aránylag nagy és kereskedelmi szempontból fontos városban, Bécs város belforgalmával összevetve, alig van utcai forgalom, sőt kocsit is alig látni. A közlekedés és az áruszállítás jórészt a csatornán közlekedő csónakokon és kisebb hajókon történt; ezek vitték ki a mélyvízű kikötőkben horgonyzó hajókhoz az árut.

Sajnovics figyelmét a város népének *egészségügye* sem kerülte el. Ő, aki a lelkek egészségének a gondozását vállalta, a test egészségével is törődött. Mélységesen fájlalta, hogy a várost átszelő csatorna poshadt, állott vize a város levegőjét megrontja. Csodálkozott azon is, hogy a városnak nincs nagyobb, szabadlevegős térsége. Egyetlen sétatere is kicsiny és zsúfolt. Alaposan szemügyre vette a város lakosságát is. El-el nézte a sok zsidót, hajóst, és kereskedelmi alkalmazottat s megdöbbenve látta, hogy az emberek csupán az anyagiak szeretetében, a vagyongyarapítás gondjában, a nyereséghajhászásban élték ki magukat, a lelki élettel viszont vajmi keveset törődtek. A hamburgiakat bizonyos komorság és az idegenekkel szemben nagyfokú bizalmatlanság jellemezte. Miként az egyénből úgy a nép lelkületéből is hiányzott a vidámság, a kellemes modor és az emberies érzés. Ezzel szemben valósággal elámult a város fejlett tengeri kereskedelmén és az áruszállítás gyors lebonyolításán. Nem tűrték meg, hogy a máshova szánt áru sokáig heverjen a raktárházakban, hanem rögtön tovább szállították.

A város *élelmezésére* vonatkozólag is érdekes megjegyzéseket tett. Tapasztalata szerint a városban friss hús nem volt kapható. A város lakói azonban annál több füstölt, vagy sózott húst, kávét,

teát, vajat és sört, tehát nem könnyen romló ételeket fogyasztottak és ez érthető is, mert a fogyasztóközönség főleg tengerészekből állt, akik életük javarészét úton töltötték el. Ellátás tekintetében tehát elég szerények voltak Sajnovics szemében a XVIII. századi hamburgiak. Ez az egyébként szerény körülmények között élő nép azonban ünnepélyes alkalmakkor, egy-egy keresztelőn vagy esküvőn valósággal kivetkőzött józan életmódjából. Ilyenkor nagyon is fényűzőkké és pazarlókká váltak. Szokásos mondásuk, amint megjegyzi Sajnovics, hogy egy-egy ilyen alkalommal vagyonilag majdnem tönkremennek, nagyon is igaz volt.

Sajnovics a város hatalmas terjedelmű kikötőit is megtekintette. A hamburgi kikötő képére később is mindig szívesen emlékezett vissza. Elismerte róla, hogy igen nagy, de mikor már alkalma volt a lübecki és a kopenhágai kikötőket is megismerni, megjegyezte azt is, hogy ez utóbbiak rendezettebbek.[21]

Sajnovicsék Hamburgból *Lübeckbe* utaztak, ahol a kikötő és a rengeteg hajó látásának világvárosias hatása kárpótolta őket azért a hosszú és kényelmetlen utazásért, amelyet Lipcsén túl a lüneburgi pusztán, majd Hamburg és Lübeck között kényelmetlen, rázós kocsin, viharban, esőben kellett megtenniök.

DÁN, SVÉD ÉS NORVÉG TERÜLETEN.

Az említett városokon át érkeztek kiinduló helyükre, *Koppenhágába*. Itt fényes fogadtatásban volt részük. Érkezésükkor *gróf Moltke Joákim Gotsche* államminiszter és *gróf Thott Ottó* főkancellár, egyben a dán egyház püspöke fogadta őket. A fogadás után a király asztalához voltak hivatalosak. Ez utóbbi elutazásuk előtt allegorikus ünnepséget rendeztetett tiszteletükre. A dán hivatalos körök nagyon figyelmesek voltak velük szemben, még a Vardővel való postai közlekedés meggyorsítása végett is intézkedtek.[22]

A rövid és kellemes koppenhágai pihenő után a dán posta három kocsiján, amelyeken még csillagászati műszereket is szállítottak, a svéd határ felé folytatták útjukat. Helsingörig *Horrebow Keresztély*, a koppenhágai csillagvizsgálóintézet igazgatója is elkísérte őket. A tengeren átkelve, július 2-án már a svéd tengerparton a hegyek irányában folytatták útjukat. A gyönyörű fekvésű *Warberg* városának elhagyása után szinte életveszélyes körülmények között keltek át kompon a *Göta-Elfen*, majd útjukat magas hegyek és szakadékok

[21] U. o. §. IV. Iter Hamburgum et Lybekam.
[22] U. o. Caput tertium §. I. Colloquium cum sua Majestate pag. 30.

között folytatva, július 10-én a svéd-norvég határnál mély öblöt képező *Svintsund*-hoz értek.[23] Ezután a közeli, csupa faépületből álló *Fredrikshald* norvég városkát látogatták meg s meg csodálták holland és angol hajósokkal folytatott élénk kereskedelmét, főleg nagy fakivitelét. Innen a fjordszerűen kiszélesedett medrű *Glommen*-folyón átkelve, a norvég fővárosba, *Krisztiániába* értek,[24] ahol a lakosság nagy ünneplésben részesítette őket. Itt a Nap magasságának a megfigyeléséből rájöttek arra, hogy a város földrajzi szélessége 2°-kal kevesebb, mint ahogy azt a térképek jelezték. Majd a csodás szépségű *miöseni* tó felé vették útjukat. Szinte járhatatlan, sziklatörmelékkel teli hegyi ösvényeken, melyeken egylovas kétkerekű szekerekkel is csak nagy üggyel-bajjal tudtak közlekedni, jutottak el a tóhoz, amelyet nagysága miatt (hosszúsága 38·6, szélessége 11·2 km) Norvégia beltengerének is neveznek. A tavat hosszában hajózták át, majd július 24-én elérték a *Dovre-fjeldet*, ezt a minden irányba völgyekkel átszelt s hóborította hegyekkel határolt fensíkot. Szekereik a nehéz terepen a rongálódás következtében majdnem használhatatlanokká váltak.

Sajnovicsék július 30-án érkeztek északi expedíciójuk közvetlen kiinduló pontjára, a hegyektől és tengertől határolt *Trondhjembe*. A város előljárósága itt is nagy tisztelettel fogadta őket. Első dolguk az volt, hogy megállapították a város földrajzi fekvését (63° 26') s felkészültek útjuk utolsó szakaszára, a Vardőbe vezető tengeri útra.[25]

Trondhjemben *Hagerup*, Finnmarken tartomány kormányzója, *Porkreving* deák, öt hajóslegény, két szolga és egy szakács kíséretében hajóra szálltak. Hajójuk nagyon jól fel volt szerelve. Élelmiszerrel is a dán király jóvoltából egy egész évre el voltak látva. Lehetőleg mindig part mentén hajózva, hol a partvidék szépségében, hol a bálnáknak, a tenger eme hatalmas állatainak és a kardhalaknak küzdelmében, s a part felé hányódó heringtömegeknek nyüzsgésében gyönyörködtek.

Wallersund kikötőjében, ahova augusztus 26-án érkeztek, a vihar miatt több napig időztek, majd igen szép szigetek közt hajóztak tovább. Közben a fókák játékában gyönyörködtek. A vihar és az ellentétes irányú széljárás miatt azonban útjukat többször is meg kellett szakítaniok. Ilyenkor a tengerpart faunáját és flóráját tanulmányozták s több ízben megmérték a földrajzi szélességet is. Szeptember 26-án ez 69° 54' volt. Október elsején a *Sorö*-sziget

[23] U. o. 45—53. l.

[24] U. o. §. III. Iter ex Fridrichshall, limite Norvegiae usque Christianiam. 54—58. l.

[25] U. o. §. IV. Iter Christiania Nidrosiam. 59—67. l. és §. V. Commoratio Drontheimii seu Nidrosiae. 68—76. l.

mellett elnyúló, viharos volta miatt eléggé veszélyes tengerszoroson keltek át, majd október 2-án megmérték ismét a földrajzi szélességet és ezt 71° 3'-nek találták.

Most már Norvégia legészakibb pontjához érkeztek. Itt ismét veszélyes helyen, a szerencsétlenségeiről hírhedt *Porsanger-* és *Laxafjord* mellett kellett elhajózniok. Itt tapasztalták először a foszforeszkáló állatocskák okozta tengercsillogást. Utazásuk utolsó napján ismét heves viharok dobálták hajójukat. Állandóan életveszélyben voltak.[26]

VARDŐ SZIGETÉN.[27]

A sok hányattatás után végre október 11-én megérkeztek a dán király által kijelölt megfigyelési helyre, a Jeges-tengeren, a Nordanger-fjord közelében levő, jórészt állandóan jéggel borított *Vardő* szigetére. Itt, amíg az obszervatórium fel nem épült, december közepéig ideiglenes megfigyelő helyükön csak előkészületi megfigyeléseket végezhettek. Így quadránsukkal megmérték a Nap magasságát s eme adat segítségével megállapították, hogy tartózkodási helyük az északi szélesség 70° 24'-ének felel meg. Majd néhány vékony falat építettek a délvonal meghatározása végett. Lassanként üzembe helyezték a magukkal hozott fontosabb műszereket, a hő- és légsúlymérőket, a távcsöveket és koppenhágai órájukat is. Amikor az égbolt nem volt felhős, a kínálkozó kedvező alkalmat mindig felhasználták régebbi méréseik ellenőrzése végett újabb és újabb mérésekre; bár Sajnovics egyik leveléből értesülünk, hogy *november* 20-*tól január* 19-*ig* egyfolytában sűrű, sötét felhők borították az eget. Ez időszakban állandóan gyertyafény mellett kellett dolgozniok. Még a csillagokat sem lehetett látni s ezért a sarki elevációra vonatkozó megfigyeléseiket is el kellett halasztaniok. Az orkánszerű vihar miatt viszont alig tudtak aludni. Ezért, miként az ottani lakosok, ők is rengeteg kávét és teát fogyasztottak. A hideg miatt még nem volt nagyobb panaszuk. Novemberig csak egyszer volt —15° Reaumur. Január 19-én a Nap ismét visszatért. E'-kor a nappalok és az éjtszakák ismét derültebbek lettek s így csillagászaink ismét erőteljesebben láthattak munkájukhoz.

Az obszervatórium felépülése után tiszta égbolt mellett, ami a sarki tájakon ritkaságszámba megy, a távcső mellett virrasztottak

[26] U. o. 92—99. l.

[27] Az alantiakra vonatkozólag v. ö. a Naplónak Diarium in Insula Wardoe c. fejezetét. 102—140. l.

és csillagmagasságokat mértek tudósaink. Az érdekesebb észlelésekre még vendégeket is hívtak. Így decemberben egy holdfogyatkozást akartak az érdeklődőknek bemutatni, de a megfigyelés a holdat elborító sűrű felhőzet miatt nem sikerült. Hosszas és alapos, főleg kísérleteken alapuló előkészületek előzték meg a Nap előtt elvonuló Vénusz megfigyelését. Ezen előkészületi mérések közül a legfontosabbak a mágnestű elhajlásának a délvonal segítségével és a korrespondeáló napmagasságnak a meghatározása volt.

A Vardőben tapasztaltakra és a két tudós vizsgálódásainak eredményeire vonatkozólag a két tudós levelezése, valamint Sajnovicsnak Hell kívánságára vezetett útinaplója nyujt bőséges felvilágosítást.

Sajnovics vardői írásaiból állandóan kicsendül tudós társa iránti *tisztelete*. Főleg azt csodálta benne, hogy csillagász létére szaktudományán kívül kora magyar vonatkozású nyelvi és történelmi problémái is érdekelték. Több ízben megcsodálta Hell tudományos értekezéseit és a bennük megnyilvánuló következetes gondolkodásmódot, s a nagy tudományt. Hatott reá az is, hogy Hell, bárhol jelent is meg, mindenütt nagy tisztelettel vették körül.

Az is mély hatást váltott ki Sajnovicsból, hogy Hell kora minden tudósát ismerte s ami levelezéséből is kitűnik, Sajnovicscsal együtt tudományos érintkezést tartott fenn velük. Ez ismeretségek erősen emelték Sajnovics önérzetét. Tudományos hírnevük miatt tekintélyes ismerőseik közül kiemeljük *Bugge Tamás* (1740—1815) matematikust, a koppenhágai csillagvizsgáló intézet igazgatóját és a koppenhágai kir. tud. akadémia kiadásában (1766—1825) megjelent dán térképek szerkesztőjét. Itt említjük meg *Diderik Otto von Grambow* trondhjemi „Stiftamtmant"-ot (1766—1767), *Johann Ernst Gunnerus von Gunner* (1718—1773) trondhjemi püspököt, az ottani akadémia elnökét, a híres botanikust, aki Norvégia növényzetéről írt könyvet és a népes „Gunnera genus" is róla nyerte nevét, *Horrebow Keresztélyt*[28] (1718—1776), a koppenhágai csillagvizsgáló intézet igazgatóját, aki a napfoltok kutatása terén vált ki s elsőnek sejtette meg ezeknek periodikus sorrendjét; a tudomány pártolásával nagy érdemeket szerzett *gróf Thott Ottó* dán főkancellárt, a dán királyi tudományos akadémia elnökét, aki mint dán belügyminiszter, nagy befolyásával tette lehetővé az expedíciót és a befolyásos *Schöller* kincstári tanácsost. Ugyancsak személyesen ismerte *Fixlmillner Placidot* (1721—1791), a kremsmünsteri obszervatórium vezetőjét, az üstökösök híres szakértőjét, aki elsőnek számította ki az *Uranus* pályáját s csillagászati megfigyeléseiről több komoly tanulmányt írt. Tudósaink élénk összeköttetésben álltak még *Pilgram Antal* (1747—1793) jezsuita matematikussal, aki a vardői expedíció idején Bécsben helyettesítette

[28] Hell neki tett indítványt a vardői megfigyelő állomás állandósítására.

Hellt, — általános rendfőnökükkel, *Ricci Lőrinccel* (1703—1775), gróf Welsperg dán követ titkárával, *Mercier-vel, Höller* jezsuita bécsi udvari gyóntatóval (1737—1770), *Gondolával*, a koppenhágai katolikusok buzgó főpapjával, *Weisz Ferenccel* (1717—1785), a nagyszombati csillagvizsgálóintézet vezetőjével, *Pray Györgygyel* (1723—1801), a kiváló történetbúvárral, *Niebuhr Carstennel* (1733—1815) a híres Arábia-kutatóval és csillagásszal, aki Egyiptom és Arábia növényzetéről írt könyvet[29] és *Szvorényi Mihály* (1750—1814) tanárral, aki főleg teológiai, jogi és történeti irodalmunknak volt buzgó művelője.[30]

E nagymérvű levelezés és Sajnovics minden aprólékos részletre kiterjedő naplója a két tudós alapos készültségén és tudásán kívül nagyszerű fényt vet a XVIII. századi *közép- és északeurópai népek művelődésére*. Ezekből tudjuk meg a már említetteken és a két tudós tudományos kapcsolatain kívül azt is, hogy az utazásukon érintett népeknek milyenek voltak mindennapi életmegnyilvánulásaik, kulturális, azaz erkölcsi, vallási, tudományos, művészeti és társadalmi viszonyaik és faji jellegzetességeik. Rendkívül tanulságosak e szempontból Sajnovicsnak az egyes népek körében szerzett és már említett élményei. Amilyen éles szemmel figyelte a kolinkörnyéki cseheknek, a lüneburgi pusztán élő német parasztoknak, a svéd és a norvég földmíveseknek az életét, éppoly nyitott szemmel járt a fejedelmi udvarokban és a főrangú körökben is és mindenütt kereste és észre is vette az emberben az értéket.

Ebből a naplóból, valamint Sajnovics és Hell levelezéséből értesülünk arról is, hogy milyen kérdések foglalkoztatták Vardőben a két tudóst. Ezek jórészt Hell által kezdeményezett és irányított tudományos, csillagászati és természettudományi *megfigyelések* voltak, melyekben Sajnovics is komoly részt vett. E megfigyelések és számítások jórészt a holdfogyatkozás, a Juppiter holdjainak, a napfoltoknak, a tengerpart emelkedésének, az apálynak és a dagálynak, a levegő elektromosságának és mágnesességének, a tenger csillogásának, fénytörésének és északfelé való apadásának, a Föld horpadt alakjának, a delejtű sarki elhajlásának, az égitestek magasságának meghatározása, az északi fénynek, a mágnesesség és az északi fény összefüggésének és a pólus emelkedésének akkortájt nagyon is az érdeklődés előterében álló problémáira szorítkoztak. E kérdés megoldása rendszerint igen sok fáradozással járt. Ilyen nehéz feladatnak bizonyult a 78. szélességi fok alatt a sugártörés minőségének a meghatározása. A pólus emelkedésének meghatározásához is hetven csillagot kellett megvizsgálniok, ami öt éjtszakájukat vette igénybe.

[29] Flora aegyptiaco-arabica. Havniae 1775.
[30] Pinzger Ferenc: Hell Miksa emlékezete, Budapest 1920.

Hell kutató és megfigyelő munkája közben szinte véletlennek mondhatnók, hogy a mágneses gyógymód egyik faját is felfedezte. Az említetteken kívül természetrajzi kérdések is érdekelték őket. E téren különösen kagylók, füvek, tengeri csillagok, rákok megfigyelésével s főleg tengeri moszatok meghatározásával foglalkoztak. Ez utóbbiak közül főleg a tengeri kagylókból és a rákfélékből több olyant is felfedeztek, amelyek még a vardőiek előtt is ismeretlenek voltak. Máskor ismét matematikai problémákkal foglalkoztak. Így meghatároztak egy bázist, s ennek alapján a trigonometria segítségével állapították meg a sziget területét. Valamennyi probléma közül azonban a Vénusznak a Nap korongja előtt való átvonulásának a megfigyelése volt a legfontosabb.

A tudományosságon kívül *a mindennapi élet zajlása* is igen érdekesen bontakozott ki előttük ezen a világtól félreeső szigeten, amelyen csak néhány fából épült, mohával fedett parasztház s az északról és délről benyomuló tengert összekötő, száz lépésnyi földszoroson egy kisebb katonai erőd, egy szerényebb méretű protestáns templom s a *dán király helytartójának* fából épült háza volt. Sajnovicsék, mivel a megfigyelések megejtésére ez utóbbi volt a legalkalmasabb, lakóhelyül s egyben megfigyelőállomásuk berendezésére ezt a két szobából és kamrából álló házat foglalták le maguknak. Táplálékkal bőven el voltak látva. Szakácsuk a rénszarvas húsából, szalonkából, friss tonhalból és heringből igen ízletes ételeket készített; e mellett bőven rendelkeztek kávéval, teával és cukorral is. Csupán csokoládénak voltak szűkében, pedig ezért lelkesedett Sajnovics. Italuk is bőven volt. Ivóvízen kívül volt elegendő fehér- és vörösboruk, valamint dupla sörük. Élelemmel szinte annyira el voltak látva, hogy a kis sziget lakóit is gyakran vendégül láthatták.[31] Viszont gyakran ők is felkeresték lapp barátaikat s ilyenkor nagyszerű néprajzi megfigyelésekre tehettek szert. A kölcsönös társadalmi érintkezés nyomán hamarosan kifejlődött mindkét részről a megbecsülés érzése. Sajnovicsék megbecsülték az egyszerű nép tiszta erkölcseit, nemes gondolkodását s irántuk egyre jobban ébredező tiszteletét. Viszont a sziget protestáns lakói is nagyon megszerették a tiszta életű, szerény, józan és mélyen vallásos jezsuitákat. Bizalmuk napról-napra növekedett irántuk. Különösen, mikor Hell egyiket-másikat betegsége (skorbut) idején gyógyította is,[32] az egyszerű emberekben, akik ekként a jezsuitákban jótevőiket is látták, a hála mélységes érzései is fel-

[31] Fél Vardő az ő konyhájukról élt, írta Sajnovics Benkő Miklósnak. V. ö. Sajnovics 1769. ápr. 5-én Vardőben kelt levele.

[32] Hell a magával vitt gyógyszerek közül nasturciummal és herba cochleariával négy embert gyógyított meg. V. ö. Sajnovics Vardőben 1769. ápr. 5-én kelt és Benkő Miklóshoz írt levele.

lángoltak. Ez leginkább ajándékozásokban nyilvánult meg. Sajnovics említi, hogy ajándékul tejet, tojást, halat, bárány- és marhahúst, nyulat és rénszarvast kaptak. Az ajándékozás néha igen nagyméretű volt. Így 1769 januárjában a lappok az ő pulykeikon (csónakalakú szán) nyulakat s vagy kétszáz foglyot szállítottak nekik. Meg is jegyzi tréfásan, hogy étkezésük ettől kezdve mindig négyfogásos volt, mégpedig: fogoly, fogoly, fogoly és fogoly.[33]

Sajnovics és Hell azonban nemcsak tudósok, de *szerzetesek* is voltak, akik minden alkalmat megragadtak a maguk és embertársaik lelki üdvének ápolására. Rendfőnökéhez írt leveleiben Hell ilyen pasztorációs jellegű tapasztalatokról, a maguk vallási életéről, valamint arról a jótékony hatásról, amellyet Vardő akatolikusaira tettek, is beszámol. „Társam, Sajnovics atya — írja egyik levelében —, aki velem együtt Atyaságod kezeit csókolja, amint elvártam, mindenben segítségemre és vígaszul szolgál; különösen vígasztaljuk egymást a bajban s együtt örülünk a szerencsében; a lelkigyakorlatokat, amennyire a hely és az emberek, akik között forgolódunk, megengedik, a húsvét előtti hétfőn megtartottuk; megérkezésünk első napja óta egyetlen napon sem mulasztottuk el az illő helyen felállított hordozható oltáron a szentmiseáldozat bemutatását s a divinum officiumot sem hagytuk el az egész utazás alatt, bár az igen nehéz norvég útviszonyok miatt, amelyeket egykor útleírásunkból a világ meg fog csodálni, ez alól joggal fel lettünk volna mentve; csupán azon a két napon, amelyiken éjjel-nappal utaztunk, volt teljesen lehetetlen ennek az elvégzése; akkor is azonban a rózsafűzérrel és egyéb fennhangon mondott imádságokkal helyettesítettük."[34]

Vardőben csak ők ketten és hűséges szolgájuk volt katolikus. Példás életük jó hatással volt a lakosságra. „A veszekedések, civódások, zavargások, ellenségeskedések helyébe szeretet, a szavakba mérséklet, a nyilvános viselkedésbe szerénység, a beszédbe barátság lopódzott." A vardői protestáns prédikátor nyiltan is bevallotta a lakosság életében beállt nagy változást.[35]

Sajnovicsék élete Vardőben nem volt nyugodt. A természet sokkal szeszélyesebb volt, semhogy idejüket teljes nyugalomban, tisztán küldetésüknek szentelhették volna. A sziget csendjét gyakran heves szélviharok dúlták fel. Egyszer lakóházuk tetejét szedte le a vihar, másszor hajójukat rongálta meg annyira, hogy az a visszautazásra teljesen alkalmatlanná vált. Volt idő, mikor hosszabb ideig teljes sötétség borította a szigetet s így égitestekre vonatkozó tudo-

[33] Vardőban 1769. ápr. 6-án kelt levél.
[34] Hell levele a rendfőnökhöz. Vardő 1769. ápr. 6.
[35] U. o.

mányos méréseket nem végezhettek. Ilyenkor, hogy idejük ne teljen haszontalanul, a tenger villogását figyelték meg.

Tudósainknak általában folytonos munkában és gyakran izgalomban teltek napjaik. Hell, aki már a Vénusz 1761. évi megfigyelésében is tevékenyen részt vett, át volt hatva feladata rendkívüliségétől, fontosságától és átszellemültsége a nála romantikusabb hajlamú Sajnovicsot is hatalmába ejtette. A Nap korongja előtt elvonuló Vénusz belső és külső érintési pontjainak két, egymástól távolabb eső helyről való megfigyelése és az elvonulás idejének a pontos megállapítása volt a főfeladat. A pontos megfigyeléseknek ez esetben nagy jelentőségük volt, mert tudta, hogy ennek, mint fontos és nélkülözhetetlen csillagászati mértékegységnek a segítségével lehet a Föld és a Nap, sőt más égitesteknek is egymástól való távolságát kiszámítani. A probléma egyébként nem volt újkeletű; már az ókorban is foglalkoztatta a tudósokat. *Aristarchos* (Kr. e. 250) és *Hipparchos* (Kr. e. 120) is a Nap és Föld közötti távolság megállapítására törekedett; ez utóbbi szerint ez a távolság 1200 földsugár.

Tudósaink minden erejüket a nem csekély feladat megoldására fordították. Főcéljuknak, a Vénusz megfigyelésének a problémájával velük egyidőben többen is foglalkoztak. E természeti jelenség megfigyelése végett a föld különböző helyein, így Amerikában, Szibériában, Észak-Oroszországban, Svédországban voltak már ekkortájt megfigyelő állomások. Az angol *Bellay* Kjelvigben, *Diksen* Hammerfest közelében a Rype Klübbenen, a dán *Horrebow* és *Bützow* Trondhjem és Vardő közt berendezett csillagászati állomásokon, *Cook* angol utazó a Csendes-óceán Tahiti nevű szigetén, *Le Gentil* pedig Pondicherryben végzett csekély eredménnyel járó, avagy teljesen eredménytelen megfigyeléseket. A siker valamennyi megfigyelő közül Helléknek jutott osztályrészül. A véletlen ugyanis feltűnően kedvezett nekik. 1769. június 3-án és 4-én az égboltot csak néhány óra hosszat borították felhők s így Hell és Sajnovics, bár nem voltak egészen tökéletes műszereik, a Nap korongja előtt elvonuló Vénuszszal kapcsolatban mindent pontosan észlelhettek. A nagy élményt Sajnovics a következőkép írja le: „Május 27-ike óta június 3-ikáig napot nem láttunk, minthogy állandóan felhők takarták az eget; miután ma (azaz június 3-án) a napnak megfelelő délmagasságát megállapítottuk, újból felhők takarták az eget. Este 9 órakor félve és remélve ott állottunk a távcső előtt: Hell, én és a nidrosiai deák (t. i. Porkreving), arra figyeltünk, vajjon nem észlelhetnők-e a leáldozó napon a Vénusz belépését. És íme, szétszakadt a felhőzet és mintegy ablakon át láthattuk a napot és nagyszerűen észlelhettük a belépő Vénusznak érintkezését. E látvány alig öt percig tartott, mire ismét sűrű felhőzet takarta a Napot. Öt álló

óráig beborulva maradt az ég és le kellett mondanunk a reményről, hogy a kilépés érintkezését láthatjuk. Búsan, szomorkodó arccal állottak mellettünk a vendégek, mély hallgatással tanúsítva fájdalmas részvétüket. Elgondolhatjátok, mit éreztünk. Minden bizodalmunkat Istenbe vetettük. E közben megérkezett az időpont, hogy a Vénusz kilépjen, midőn a Nap sugarai lassan áttörték az őt elfedő, sűrű felhőtakarót és ezt végre teljesen szétoszlatták. Most tiszta fényében ragyogott a Nap és a kilépő Venus érintkezése a legpontosabban volt szemlélhető. Határtalan örömtől elragadtatva magasztaltuk az Ég kegyelmét. Vendégeink előtt a ‚csoda' kifejezés nem divatos, sőt talán nevetséges is, de azért egyhangúlag kijelentették, hogy nem a természetes okok rendes folyásának, hanem csak különös isteni kegyelemnek kell tulajdonítani, hogy ezen égi jelenség oly meglepő tisztasággal volt látható, mintha csak varázsszóra állott volna be a kedvező fordulat a különben válságos körülmények között. Ameddig élek, hálás szívvel fogok visszagondolni ezen csodára. Utána tiszta maradt az ég, a beálló napfogyatkozást is pontosan észlelhettük a délkörön. Délután ismét meghatároztuk a megfelelő napmagasságokat, de alighogy elkészültünk, rögtön borzasztó vihar támadt északon, a legsötétebb felhőkkel borítva az eget, a földet és a tengert egyaránt. Azóta, noha már hatodika van, a Napot nem láttuk. A többi csillagász sorsáról semmit sem tudunk. Angolországbói ugyan áprilisban ketten érkeztek ide, az egyik az Északi-foknál akart észlelni, a másik a Spitzbergákon; az Isten kegyelme kísérje őket a dühöngő tengeren e borzasztó égöv alatt."[36]

Számításaik eredményeképen sikerült ekkor a *Nap parallaxisát*, vagyis azt a szöget megállapítaniok, amely alatt az észlelő a Napról a Föld sugarát látná. A Nap parallaxisát 8° 70"-ben állapították meg s ennek segítségével számították ki a Föld és Nap közti távolságot. A számítás eredménye 149·5 millió km volt.[37]

A siker hatása alatt mérhetetlen öröm fogta el a két tudós lelkületét. Úgy érezték, hogy a Gondviselés különös kegyelméből életük legnagyobb feladatát végezhették el s ezzel a csillagászat történetében is maradandó emléket állítottak maguknak. „Megvalósult tehát a hatalmas dán király és az egész ország kívánsága — írja Sajnovics — eleget tettünk az egész tudós világ várakozásának, hogy ez nagy dicsőségére szolgál a mi édes anyánknak, a Társaságnak, éppen a mostani sivár korban, ezt ti legjobban fogjátok megérteni. Mily keserű gúnyolódásoknak volna rendünk most kitéve, ha főcélját nem érte volna el a tengeri expedíció, amelyet oly sokan

[36] V. ö. Pinzger: Hell és Sajnovics vardői útja. 28. l.

[37] V. ö. Lőrincz Zoltán, A finn-magyar rokonság felfedezése. Hell Miksa emlékezete. Búvár VI. évf. 1. sz.

irigy szemmel néztek s amellyel a nagy király éppen a mi Társaságunknak egyik tagját tisztelte meg! Ha ezen gondolat átvonul a lelkemen, örömtől könnyben úszik szemem és meg vagyok győződve, hogy az Isten kegyelme csak a ti imádságtoknak és azon miseáldozatoknak köszönhető, amelyeket a legfőbb lénynek e célra bemutattatok."[38] Sajnovics boldogan jegyezte be naplójába a nagy eredményt, amelyről a koppenhágai és a bécsi érdeklődő köröket is értesítették. Másnap ebédet adtak barátaik tiszteletére. Ez alkalommal több pohárköszöntő hangzott el mindazon tényezők tiszteletére, amelyek az expedíció elindításában és sikerében részesek voltak. Lelkes hangulatban emlékeztek meg a dán királyról, Mária Teréziáról, Hellről, a koppenhágai tudományos akadémiáról, a dán belügyminisztériumról, a vardői lakosságról s végül a Vénuszról. Hellék sikerében a sziget lakossága is osztozott. Az egyszerű nép különbözőkép adott örömének kifejezést. Valóságos népünnepélyt rendeztek. A protestáns lakosság együtt örült az általuk már eddig is nagyrabecsült két jezsuita tudóssal. *Eclef* őrnagy, a szigeti erőd (Vardøehous) parancsnoka az általános öröm jeléül kitűzette a lobogót az erőd oromzatára és megszólaltatta a mozsarakat. Majd Sajnovics és Hell emlékét emlékművel akarta a szigeten megörökíttetni; tudósaink azonban ezt már szerényen elhárították maguktól.

Sajnovicsék ez év június 27-ig maradtak Vardő szigetén. Előbb ugyanis nem indulhattak el. Azt a hajót, amelyen érkeztek, a vihar annyira megrongálta, hogy másikról kellett gondoskodniok s ez bizony jó néhány hetet vett igénybe; ezenkívül az időjárás sem volt kedvező. Lázas munkaszomjukban azonban ez időszak sem telt el eredmény nélkül. E néhány kényszerű hetet Hell tudományos észleleteinek feldolgozására, Sajnovics viszont Hell kívánságának engedve, a *lapp* nyelv behatóbb megfigyelésére fordította.

A NYELVROKONSÁG KÉRDÉSE.

A csillagászati megfigyeléseken kívül, mint már elöljáróban jeleztük, Hell lelkületét a magyarság *nyelvi és faji rokonságának* a kérdése is foglalkoztatta. Már bécsi tartózkodása idején értesült *Scheffer Jánosnak* a lappok nyelvéről írt és *Büsching* Antal Frigyesnek Neue Erdbeschreibung c. munkájában tett egy-két megjegyzéséből a nyelvrokonságról. Most, hogy Észak-Norvégiában tény-

[38] Sajnovics levele a Nagyszombatban tartózkodó P. Splényihez. Vardő 1769. jún. 6. — V. ö. Vas József, Sajnovics két ismeretlen levele. Új magyar Múzeum 1857. évf. 136. l.

leg lappok közé került, személyesen is meggyőződhetett e nyelveknek a magyarral való hasonlóságáról. Gyakran rá is eszmélt a lapp és a magyar szavak hasonlóságára s ez a körülmény viszont vardői tartózkodása alatt több ízben átszellemült s szinte túlzó rajongással írt nyilatkozatokra bírta a lappokról. „Jó Isten — írja P. Höllerhez — ki hitte volna, hogy mi ugyanazon atyától született testvéreinket a lapp nemzetben meg fogjuk találni! Magyarok ők, a mi testvéreink ők, a mi magyar nyelvünket beszélik, a mi magyar ruhánkat használják, a mi régi magyar atyáink erkölcseit és életét élik, a mi testvéreink ők. Oh, milyen csodálatos, mily bámulatos dolgokról kell Főt. Elöljáró Úrnak beszámolnom. De tartsuk közben ezeket titokban; valóban illő, hogy ezeket tőlünk elsőnek Dánia királya hallja meg. Csodálatos az Isten rendelkezése, hogy társul a mi nyelvünkben járatos P. Sajnovicsot választottam ezen expedíciómon."[39] Sajnovicstól Hell nagyon sokat várt; telve volt vele szemben reménykedéssel. Bécsi helyettesének, *Pilgram* Antalnak is így ír róla: „Lapp eclogákat várok tőle: a valóságban Ön és az egész európai tudós világ a lapp nemzetre vonatkozólag új felfedezést várhat, amelyet egész Európa csodálattal fog fogadni . . . Én, akinek már kezdettől fogva megvolt ez a sejtésem a lappokról, adtam neki (Sajnovicsnak) néhány szabályt és kritériumot, hogy ezek szerint eszközölje a vizsgálatot és most már annyira tisztában vagyunk ezzel, hogy senkisem kételkedhetik benne. Igen, igen, ő képes lapp eclogákat írni; én nagyon örülök annak, hogy ez útra társamul őt választottam, mert képes volt tökéletesen és oly rövid idő alatt a lapp nyelvet megtanulni."[40]

Hell az őt annyira izgató kérdés tisztázása végett Sajnovicsot állandóan nyelvi megfigyelésekre sarkalta. Őt ugyanis a csillagászati munka nagyon lekötötte s így kevés ideje maradt más irányú tevékenységre. Ezenkívül hosszas külföldi távolléte miatt, magyar származása ellenére sem tudott már olyan jól magyarul, hogy meggyőződése szerint a lapp nyelvrokonság vizsgálatára eredményesen vállalkozhatott volna; ezt a feladatot tehát a sokkal felkészültebb Sajnovicsra bízta. Itt, ezen a téren nyílt most tehát Sajnovics tevékenysége számára nagyobb és önállóbb terület.

Sajnovics boldogan vállalkozott is erre a munkára! Nem sejtette még, hogy mily nagy gyakorlati nehézségekkel kell majd megküzdenie s hogy hányszor fogják kedvét szegni ezek a nehézségek?!

[39] Hell Miksának 1769. április 6-án Vardőben kelt, P. Höllerhez intézett levele.

[40] Hellnek 1769. április 5-én Vardőben kelt bécsi helyettesének, P. Pilgramhoz intézett levele.

Sajnovics, mielőtt a nyelvészeti tanulmányokhoz szükséges anyaggyüjtéshez látott volna, a lapp néppel ismerkedett meg. Elsősorban is *néprajzi* ismereteket gyüjtött. Miként naplójából kitűnik, tulajdonképen nem tett különbséget lappok és finnek között. Annál is inkább, mert a régi irodalom és a norvég nép nyelvszokása is a finn elnevezést lapp értelemben használta. Többször hangoztatta, hogy már a norvég partokon találkozott finnekkel. Ezeken nyilván a lappokat értette s róluk nagyon is jellegzetes leírást adott naplójában. „Itt nagy tömeg finn (lapp) van. Alacsony termetűek, orruk többnyire kissé görbült, vidám tekintetűek, arcukba lógó hajzatukkal, élénk tekintetükkel, ruházatukkal a magyar nép fiához sokban hasonlítanak, csak ami a sarut, közönségesen bodcsort (bocskort) illeti, elölről kiemelkedő hegybe engedik a hajó orrának a mintájára. A csecsemőket csodálatosan görgetik; a fáknak nyers vagy kidolgozott bőrrel bevont kérgében a csecsemő igen kényelmesen fekszik. Az övekről különféle ékítmények, pénzek, karikák, gyűrűk stb. csüngenek alá." Máskor ismét a következőkép ír róluk: „A finn ház, még ha paraszté is, szánalomraméltó. Egy család öt, tíz, esetleg tizenkét főből áll. A sátrakat szövetből készítik. Fölül mindig van nyílás. Az elejtett vadakat nem a rendes ajtón, hanem tisztaság okáért a melléknyíláson, oldalt viszik be. A hegyeken télvíz idején változtatják lakóhelyüket. Vándorlás közben a csillagok pályája szerint igazodnak el, miként a hajósok a tengeren. Vagyonuk rénszarvasokban van. A szegényebbeknek 50, az igen gazdagoknak 400—500 rénszarvasuk is van. Több kisebb család együtt lakik. A születő gyermeknek az atya és a keresztszülők rénszarvasokat ajándékoznak; ezek azután elszaporodnak. A királynak adó fejében 2—16 ércmárkát fizetnek. Kiváló vadászaik medvékre, farkasokra, főkép rókákra vadásznak. Már mind keresztények. Akik a tengernél laknak, azoknak házai sütőkemence mintájára kőből vannak, halászatból élnek, terményeiket a kereskedőkhöz viszik; a hatóság megállapította áron eladják, a kereskedőktől a kölcsönösen megállapított áron cserébe megkapják a szükséges árukat, amelyeket minden évben a *koppenhágai kereskedelmi társaság* útján engednek át nekik."[41]

Amint a fentiekből kiviláglik, Sajnovics a lappok népi jellegét nemcsak megfigyelte, hanem a magyarság népi szokásaival is egybevetette s ennek eredményekép a két nép között több hasonlóságot vélt felfedezni. Ez összehasonlításokra bőséges alkalom kínálkozott Vardő szigetén, ahol nagyon is egymásra utaltan éltek az emberek. Sajnovics leveleiben és naplójában több ízben említi is az érintkezést az ottani lappokkal a gyakori vendégeskedés formájában. Különösen a hetekig tartó teljes sötétség beálltával, mikor tudományos

[41] Sajnovics vardői útinaplója 1768. okt. 6.

megfigyelésre alig nyílt alkalom, vendégeskedtek sűrűbben a sziget tehetősebb lakóinál, máskor meg ők látták vendégül a sziget lakosságának majdnem a felét. A dán király gondoskodása révén bőven el voltak látva minden szükségessel. Különösen az ilyenkor kínálkozó alkalmakkor jegyezte fel Sajnovics a néprajzi hasonlóságok és eltérések egész seregét; ezekről aztán sietett honi ismerőseinek is beszámolni.[42] Megfigyelése szerint a lappok nyílt és vidámságra hajló nép voltak s nomád életet folytattak. Nyáron sátrakban, télen mohával és pázsittal fedett, földbevájt kunyhókban laktak. Háziállataikat is a család közvetlen közelében tartották. Sajnovicsnak nem egyszer nyílt alkalma megfigyelni a vardőieknek hasznos háziállatait, a házak tetején legelésző kecskéket. A lapp család vagyoni fokmérője a rénszarvasállomány volt. Ruházatukat, táplálékukat a rénszarvas szolgáltatta. Ezért a lapp főleg a hegyekben telepedett le, ahol rénszarvasainak táplálékul elegendő mohot talált. Állatai kedvéért az egész nyarat vándorolva a hegyek közt töltötte el, télen viszont földalatti kunyhójában vonta meg magát. Közlekedési eszközül a rendkívül gyorslábú rénszarvas által vont s általuk pulyke-nek nevezett félcsónak-alakú *szánkó* szolgált, amelybe az emberek, hogy ki ne essenek, belekötözték magukat. Menetközben a rénszarvas szarvaira erősített kötelet tartották. Ezeken messze vidékeket utaztak be. Hajuk nyiratlan volt. Férfi és női ruházat tekintetében nem tettek különbséget. Öltözködésükben egyébként rendkívül hasonlítottak a magyar paraszthoz. Kalpagot, gatyát, bocskort és csizmát hordtak. A gatya fölé a magyar nadrághoz hasonló, bokáig érő szűk nadrágot húztak. Az ing fölött övvel a testhez szorított, térdig érő zsákszerű köntöst hordtak. Nyakkendőjük mellre lógó két zacskószerű végződésében acélt, tűzkövet és pénzt tartottak. Ez utóbbira ugyan alig volt szükségük, mert a rénszarvas gazdáját tejtermékekkel és ruhával bőven ellátta. Szívesen utánozták szokásaiban a norvég népet, ezt a Sajnovics szerint tisztaságkedvelő, művelt, különösen fínom zenei érzékkel megáldott, nyájas, de egyben a tenger viharaival is férfiasan megküzdő, bátor és kemény hajósnépet. Sőt még az előkelő lapp lányok is, akárcsak a norvégek, ha nem találtak magukhoz illő, gazdag vőlegényt, inkább nem mentek férjhez.

Ebben a környezetben, csillagászati számítások végzése és néprajzi adatok gyűjtése közben a tudós Helltől is állandóan ösztönözve kezdte meg Sajnovics a lapp nyelv vizsgálatát és figyelte szorgosan nyelvük és a lapp nyelv között mutatkozó hasonlóságokat. Tulajdonképen, amint a Demonstratio előszavában vallja, nem volt hivatásos nyelvész. Vérbeli matematikus és csillagász volt,

[42] Sajnovics első levele Benkő Miklóshoz, a budai jezsuita kollegium kormányzójához. Vardő 1769. ápr. 5.

akit az adódó alkalom, az erős hazafiúi érzés, továbbá Hell szuggesztív egyénisége és tudományszomja a lapp-magyar s így a finn-ugor összehasonlító nyelvészet első magyar kutatójává avatott. A munka, amelyre vállakozott, igen nehéz volt. Sok nehézséggel kellett megküzdenie s bizony gyakran kedvét is vesztette. Ha Hell biztatásait és hasznos tanácsait nap-nap után nem hallotta volna, talán nem is született volna meg az első hazai finn-ugor összehasonlító nyelvészeti munka, a *Demonstratio*. Ezt maga Sajnovics is elismerte. Műve legvégén ki is jelenti: „Ő vitt el engem Finnmarchia vidékére. Ő buzdított először, hogy a vizsgálathoz hozzákezdjek. Ő buzdított, hogy megkezdett munkámat folytassam, ő intézte el nyugalmat nyujtva, tanácsot adva, tekintélyét latba vetve, hogy a folytatott munkát befejezhessem." Ennyi jogcímen tartozik *Hellre* ez a mű.

Sajnovics legnagyobb nehézsége az volt, hogy nem voltak *tudományos segédeszközei*. A finn-ugorság kérdését tárgyaló eddig megjelent munkákat nem ismerte. Legföljebb Hell előadásából vehetett tudomást az északi sark sötét, ködös világában, a hosszú téli estéken folyt beszélgetések közben erről a kérdésről. Egy könyve azonban mégis volt s ez *Leem Kanut* dán nyelvtudósnak, trondhjemi tanárnak dán-lapp nyelvtana és szószedete.[43] Ezt a munkát még Krisztiániában ajándékozta Sajnovicsnak *Storm* tanácsos. Ezt azonban csak az használhatta eredményesen, aki dánul tudott, vagy legalább is tisztában volt a dán nyelv kiejtésével. Sajnovics azonban még a dán nyelv olvasási szabályait sem ismerte. Először tehát a dán kiejtéssel kellett tisztába jönnie. Lassú, verejtékes munka volt ez, melybe még a lelkes Hell is belekapcsolódott, belekezdvén Leem szószedetének átírásába és *Kauriing* dán pap segítségével a szószedetnek latinra való fordításába. Sajnovics tehát először Kauriinggal együtt a latin fordítás segítségével tanulmányozta a lapp nyelvet s az így nyert alaktani hasonlóságokat buzgón jegyezte.

Sajnovicsék 1768. október 11-től kilenc és fél hónapig tartózkodtak Vardőben. 1769. július 27-én a sziget lakóinak ünnepélyes búcsúztatása, barátaik őszinte tisztelete, a helyőrség tisztelgése s a mozsarak durrogása közben indult vissza hajóján a két jezsuita, hogy küldetése teljesítéséről és végzett munkájáról a dán királynak és a koppenhágai tudós társaságnak beszámoljon. A vihar miatt a finnországi *Mauersundban* kellett hosszabb időre megállapodniok.

[43] De Lapponibus Finnmarchiae, eorumque lingua, vita et religione. Havniae 1767. Ismerte többi munkáját is. Ezek: Lappisk grammatica efter den Dialect, som bruger of Fjeld-Lapperno udi Porsanger-Fiorden. Kiobenhavn 1748. — Lexicon Lapponicum Bipartitum Nidrosiae 1768. — Lexicon Lapponicodanico-latinum Nidrosiae et Hafniae 1768., — De Lapponibus Finnmarchiae eorumque Lingua, Coppenhagae 1768. és Lappesk Nomenclator Drontheim 1756.

Itt Sajnovicsnak ismét bő tere nyílt a magyar-lapp nyelvrokonság kutatására. Már eddig is meglehetősen szép anyaga volt. Hiányzott azonban még az anyag feldolgozásához önbizalma. E téren döntő befolyást gyakorolt rá Hellen kívül *Daass*, egy Karjalából származó lapp anyanyelvű misszionárius, aki a nyelv- és néprokonságra vonatkozólag újabb adatok birtokába juttatta Sajnovicsot. *Daass* egy karjalai származású lappal az Úr imádságát mondatta el Sajnovics előtt, majd kutatásainak szélesebb körűvé tétele végett egy távolabb lakó lapp csoporttal is összehozta. A tíz mérföld távolságról érkező hegyvidéki lappokkal Sajnovics *Daass* közvetítésével lépett érintkezésbe és ezektől, a minden népnél szokásos ú. n. *ősfogalmak* neveit kérdezte meg. Szószedetét ez eljárásával sikerült értékes elemekkel bővítenie. Ez utcn tehát ismét sok szóhasonlóság birtokába jutott. Összehasonlító szószedete most már eléggé tekintélyes volt ahhoz, hogy segítségével a hangtani, az alaktani és később a mondattani különbségek megfigyelését eredményesen folytathassa. Az anyaggyüjtés fárasztó munkáján tehát tulajdonképen már átesett. Most már úgy érezte, hogy kutatásai eredményének összefoglalásához kezdhet. A Demonstratio tervezetéhez, beosztásához és egyes részeinek megírásához, mialatt Hell csillagászati beszámolóján dolgozott, még Mauersundban hozzáfogott, de csak kéthavi koppenhágai tartózkodása alatt készült el vele teljesen.[44]

ISMÉT KOPPENHÁGÁBAN.

1769. október 19-én érkeztek ismét *Koppenhágába*, ahol gróf Thott fogadta őket nagy ünnepséggel. Az akkor lefolyt megbeszélések alkalmával Thott a tudósok által végzett munka felett legnagyobb megelégedését fejezte ki s egyben ama reményének is kifejezést adott, hogy Hell az ő sajátos elvei szerint a dán csillagászatot megreformálja. Thott néhány nap mulva könyveket ajándékozott a két tudósnak s ez alkalommal Horrebow Keresztély és a Magyarországról nemrég visszatért *Boynich* jelenlétében a lapp-magyar nyelvrokonságról is sok szó esett. Horrebow Keresztélyt nap mint nap felkeresték, sőt az épp akkor feltűnt üstökös pályájának a meghatározásában is segédkeztek neki.

Az eseményekben és élményekben gazdag koppenhágai napok gyorsan peregtek. Hol egyik ismerősüknek, *Luxdorffnak* a könyvtárát tekintették meg, hol *Brémnél* tettek látogatást. Legszívesebben a

[44] A fentiekre vonatkozólag v. ö. Sajnovics naplójából: Iter maritimum. Wardoe Wiis Gott Trondhemium. 140—182. l.

tudós gróf *Thottot* látogatták meg, akinek házában komoly tudományos összejövetelek voltak. Koppenhágai tartózkodásuk fénypontjai e tudományos összejöveteleken kívül az udvari fogadások és ünnepségek voltak. Ezekre mindig hivatalosak voltak, s így Sajnovicsnak is alkalma nyílt Naplójában nehány történelmi szempontból is értékes részletet megörökítenie.

Ez év november 29-én magyarjainknak Koppenhágában nagy megtiszteltetésben volt részük. Vardőből való megérkezésük után első ízben ekkor fogadta őket a dán király, aki előtt részletesen be kellett számolniok a vardői út veszedelmeiről, a Vénusz megfigyelésének körülményeiről s az északi fénnyel kapcsolatos tapasztalataikról. Ekkor jelentette be Hell, hogy a Vénusz átvonulásáról könyvet szándékozik írni, s kérte a királyt, hogy művét neki dedikálhassa.

Hasonló nagyobb ünnepség volt a dán király születésnapi ünnepsége (1770. január 29), amelyet a koppenhágai egyetem fényesen kivilágított auditóriumában rendeztek meg. Az ezt az ünnepséget tárgyazó naplófejezet a dán királynak és udvarának több kiváló egyéniségére vet fényt. VII. Keresztély dán királyt, akit furcsaságai miatt kortársai közül többen nem tiszteltek, Sajnovics a legnagyobb elragadtatással említi. A tiszteletére nagyszámban megjelent egyetemi tanárok és tudósok előtt *Horrebow Keresztély* ismertette a király érdemeit. Ezek között első helyen a tudományokért való lelkesedését említette, s egyben azt a nagy anyagi áldozatot, amellyel az északi expedíciót lehetővé tette. VII. Keresztély ugyanis kevés anyagiakkal rendelkezett, de udvara az expedíció céljaira mégis 6398 birodalmi tallért adományozott, ami abban a korban meglehetősen nagy összeg volt. Ugyanekkor elismeréssel szólt a dán közvéleményt nagyon is foglalkoztató vardői útról és Sajnovics és Hell tudományos búvárlatairól. Sajnovics az udvarnál tett újabb tisztelgő látogatásukról beszámolva, kiemelte a király kiváló tudományos felkészültségét. Mikor ugyanis Hell átadta nyomtatásban megjelent csillagászati munkáját, a király szakismereteit csillogtatva, vagy félóra hosszat beszélt az északi fényről, az apályról, a kör négyszögesítésének problémájáról, a magyar és a lapp nyelvről. Sajnovics önérzettel emlékszik meg arról is, hogy a király kitüntetésképen mindkettőjüket saját képével ékesített, drágakövekkel kirakott aranyszelencével ajándékozta meg. Sajnovics tapasztalatai szerint a király környezete is csupa tudományért lelkesedő férfiúból állt. Öccsét, *Frigyes* főherceget is a tudományos szellem és a tudománypártolás jellemezte. Ez utóbbiról volt híres a már említett *gróf Thott Ottó* dán főkancellár és a dán tudományos akadémia elnöke is. Házában időnként összejöttek a koppenhágai kir. tudományos akadémia tagjai s ott az ő elnöklete alatt, főleg a természettudományok köréből vett témákról a kor színvonalán

mozgó, komoly tudományos előadásokat tartottak. A tárgyalásra került problémák közül érdekessége miatt megemlítjük, hogy az akadémikusok körében egy *magyar-lap* szótár (lexikon) kiadásának a gondolata is felvetődött. A probléma körül, amelyet Sajnovics vetett fel, komoly vita támadt, s ennek során a finn-magyar rokonság eszméje is több ízben megbeszélés tárgya volt. E megbeszélések alkalmával Sajnovics Thott útján rávette *Leem Kanut* híres dán nyelvészt, hogy készülő lapp szótárában a szavakat magyar ortográfiával írja, s melléjük a megfelelő magyar szavakat is tegye ki Szenczi Molnár Albert szótára szerint. Máskor térképeket mutattak itt be a XVIII. század második felében a dán érdeklődés előterében álló *Zeelandról*, majd *Izland* földrajzi leírását tartalmazó könyv kiadásáról tanácskoztak. Ezen tudós társaság előtt olvasta fel Hell a Vénusz átvonulásáról, az északi fényről, a vardői csillagászati megfigyelő szélességére és a Finn-, Norvég- és Svédországban tapasztalt sarki elevációra vonatkozó megfigyeléseiről írt tanulmányait. Ugyancsak e körben olvasta fel először Sajnovics a Demonstratiót.

Értekezését január 19-től február 9-ig több akadémiai ülésben mutatta be és nagy elismerést szerzett vele. Mindenki meg volt győződve Sajnovics következetesen felépített elméletének hallatára a lapp-magyar nyelvrokonságról. A társaság nevében Thott, mint az akadémia elnöke nyujtotta át neki ez alkalommal a koppenhágai akadémia tagságát jelentő oklevelet. Itt említjük meg, hogy ennek a dán akadémiának Hell és Sajnovics voltak első külföldi tagjai. Sajnovicsot tudományos munkásságának elismeréséül a trondhjemi tudós társaság is tagjai sorába iktatta, s erről a társaság elnöke, *Gunner*, a világhírű botanikus, értesítette őt levélben (1770. március 2.).[45]

A DEMONSTRATIO MEGJELENÉSE, FOGADTATÁSA ÉS KRITIKÁJA.

A Demonstratio első kiadása 1770-ben Koppenhágában jelent meg, s szerzője *gróf Thott Ottó* dán főkancellárnak, a dán királyi tudományos akadémia elnökének ajánlotta.[46] Terjedelmes előszavában

[45] Napló i. h.

[46] A Demonstratio első kiadásának teljes címe: Joannis Sajnovics S. J. Ungari Tordasiensis socii Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Regiae scientiarum societati Danicae praelecta Hafniae mense Januario Anno 1770. — Hafniae Typis orphano-trophii Regii, excudit Gerhard Giese.

kiemeli Thott érdemeit a lappológia terén. Neki köszönhető, hogy a lapp nyelv biztos és állandó ortográfiát kapott, amit eleddig a tudósok nélkülöztek.

A Demonstratio 12 következetesen felépített fejezetben a következő tételeket fejti ki: A magyar és a lapp nyelv azonos lehet a nélkül, hogy egymást kölcsönösen megértenék. A magyar és a lapp nyelv azonosságát e népek könyveiből kell nyomozni. Az azonosságot a nyelvek hangjainak hasonló kiejtése bizonyítja. A Leem-féle lapp és a magyar írás összehasonlítása. A Leem-féle lapp helyesírásnak átváltoztatása és a magyar helyesírásra való vonatkoztatása. A nyelvjárásokról általában. A finn, a hegyvidéki és a tengermelléki lapp nyelvjárások eltéréséről. A magyar és lapp nyelvrokonság kitűnik a két nyelv közös szavaiból. A két nyelv egységének bizonyságai: a szóragozás, a melléknévfokozás, a kicsinyítőképzők és a számnevek használata. Bizonyságot szolgáltatnak a nyelvrokonság mellett még a névmások, a ragok és az előljárók. A nyelvrokonság még az igék ragozásából és a segédigékből is kitűnik. A nyelvrokonságot ugyanazon nézeten lévő tekintélyes szerzők véleményei is megerősítik.

A tartalom mozzanatainak e vázlatos felsorolásából is kiviláglik, hogy Sajnovics, ha nem is hiánytalan és tévedésmentes, de azért alapos munkát végzett. Munkájának hatása tényleg igen nagy volt. A külföldön, dán és bécsi körökben osztatlan elismerésben volt része.

A koppenhágai nagy és felemelő ünneplések után a két tudós hazaindult. *Hamburg, Göttinga, Augsburg* és *München* érintésével végre 27 havi távollét után, 1770. augusztus 12-én érkeztek *Bécsbe.* Itt ismét nagy ünneplésben volt részük. Ezekről *Nagy János* jezsuita atyának írt s Nagyszombatban 1771-ben kelt későbbi levelében részletesen számolt be. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy a bécsi mágnások közül főleg *Kaunitz, Liechtenstein, Koller,* az apostoli nuncius, *Galánthai gróf Fekete György* alkancellár, továbbá a Pálffy grófok fogadták nagy örömmel értekezését. Vége-hossza nem volt, amint írja, ünnepeltetésének. A legtöbben ebédre hívták meg. *Gróf Pálffy Lipót* értesülvén arról, hogy mennyire kedveli a csokoládét, 24 font csokoládéval kedveskedett neki. Önérzetesen említi meg, hogy *Albert* főherceg is fogadta Mária-Krisztina főhercegnő jelen-

---

A mű jeligéje:

Ideo minus Messala nitidus?
Quia quasdam totos libellos
Non de verbis modo singulis,
Sed etiam de litteris dedit?
Non obstant hae disciplinae
Per illas euntibus,
Sed circa illas haerentibus.

Quint. Inst. Lib. X. cap. 7.

létében s vagy egy óra hosszat elbeszélgetett vele. *Hadik András gróf* pedig sajátkezűleg írt levélben köszönte meg a Demonstratio neki küldött példányát. Ugyancsak jóleső érzéssel emlékezett meg munkája hazai fogadtatásáról is. Itt elsősorban *Molnár János* budai költőről, a Magyar Könyvesház szerkesztőjéről ír, aki hexameterekben írt, lapp szavakkal tarkított dicsőítő költeményében az egekig magasztalta őt. Ezt a hosszú költeményt szintén elküldte bizalmasának, Nagy Jánosnak. A sok elismerés mellett ekkor még csupán *Kollár Ferenc Ádám* bécsi udvari könyvtárőr két kifogásáról volt tudomása. Ezek egyike a *széna* és az *utza*[47] szók megjegyzéseire, a másik a magyar nyelv hanyatlásáról írt részre vonatkoztak. Itt említjük meg, hogy ebben a levélben tesz említést Hell készülő magyar történelmi munkájáról, amelynek kiadására vonatkozó adatokat is közölt.

Sajnovics rövid bécsi tartózkodása után rendfőnöke engedelmével *Tordasra* ment szeretett bátyjának, *Sajnovics Mátyásnak* látogatására. Néhány napi pihenés után azonban ismét visszatért *Bécsbe*, ahol most már a négy fogadalom letételével véglegesen elkötelezte magát rendjének. Majd még ez évben befejezte rendi és egyházi tanulmányait. Most már a filozófia doktora és a teológia borostyánosa volt. Közben azonban nem feledkezett meg a Demonstratioról. Némi változtatással és bővítéssel *Nagyszombatban* 1771-*ben* újra kiadta és a várakozás álláspontjára helyezkedve érzékeny lélekkel várta és figyelte munkája hatását a magyarság körében.[48]

A Demonstratio két kiadása közt eltelt rövid idő alatt szerzett új ismeretei elegendők voltak ahhoz, hogy nézetét a második kiadásban több szempontból is helyesbítse, illetőleg megváltoztassa. Így a történelmi szemléletében beállt változás eredményeképpen ebben már elhagyta Hellnek Dugonics irodalmi munkásságában is oly fontos szerepet játszó *Karjéliára*, a magyarok állítólagos őshazájára vonatkozó nézetét. Pedig nemrég még dicsőítette a karjeli fejedelmek címére írt költeményében Hell őshaza-elméletét. A magyar nyelv fejlődéstörténetének érzékeltetése szempontjából fontosnak tartotta a *Halotti beszéd* közlését. Igaz ugyan, hogy ezt Faludi Ferenc merő találgatásokon alapuló olvasásában adta ki, de megjelölte a nyelvemlék sikeresebb magyarázatának és a magyar-ugor összehasonlító nyelvészetnek az útját is, amikor a *feleym* és az *isemuc* szókat a lapp szókkal hasonlította össze.[50] Ezenkívül jobban elmélyült a lapp

[47] Sajnovics Nagy Jánosnak írt Tyrnaviae 1771. május 12-én kelt levele. Nemz. Múz. Kézirattára. An. Litt.

[48] Demonstratio..... Tyrnaviae 1771. typis S. J.

[49] Pray György engedelmével.

[50] Széchy Károly, A Pray-codex ügyében. Irod. Tört. Közl. V. (1895.) 7. l.

nyelvre vonatkozó ismeretek közlésében. Így a más és más hangon kezdődő lapp szavak jegyzékét *Leem* dán szótárának *Porsanger* segítségével végzett átírásában is közölte; érzékeltette a közös gyökérből származó lapp szavak bőségét; a román, az olasz, a francia és az angol nyelv segítségével magyarázta a palatális hangok (ly, ny, ty, gy) kiejtését. Ugyanekkor azonban, amikor a lapp rokonság mellett szállt síkra, *Hell kínai nyelvhasonlítását* is közölte s ezzel a magyar és a kínai nyelv rokonságának az eszméjét is felvetette. Sajnovics egész elméletének ez a leggyengébb pontja. Ennek a kérdésnek a felvetése szintén Hell hatására vezethető vissza, akit külföldi tudósok nyomán erősen foglalkoztatott a magyar-kínai nyelvrokonság kérdése. Főleg *Kircher China Illustrata* c. művében talált néhány kínai szót vetette össze a megfelelő magyar szókkal s ezekhez hasonló eljárás útján remélte a két rokonnyelv alkotóelemeinek és eredeti állapotának a felderítését.[51]

Hell elgondolásának a hatása alatt Sajnovics is hozzálátott a kínai-magyar nyelvrokonság bizonyítékainak gyűjtéséhez. Főleg *Bayer Museum Sinicum*ában és *Lexicon*jában talált nézete szerint a magyarral rokon sok kínai szót.[52] Munkásságában még nagyobb lendület volt tapasztalható, amikor Praynak 1761-ben *Deguignes*[53] kínai kútfők nyomán készült munkáján alapuló magyar őstörténetéről, az *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* c. munkájáról tudomást vett. A Demostratioban felhozott kínai-magyar szóhasonlítások mindenesetre, akárcsak Hell szóhasonlításai, nagy merészségről tanúskodnak, s a közelebbi rokonságot illetőleg úgyszólván minden alapot nélkülöznek. Pray mindamellett 1774-ben ugyancsak Bécsben kiadott *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum etc.* c. munkájában átvette a Hell—Sajnovics-féle eredményeket, a *kínai-hún-finn-magyar* rokonsági elméletet és azt továbbfejlesztette. Bár régebben más álláspontón volt, most helyesbítette tévedését s azt állította, hogy a finnek, akik alatt az ugor néptörzseket értette, továbbá a húnok, az avarok és a magyarok származásra nézve azonos népek. E munkájában tehát már az ural-altáji népek rokonságát bizonyította s a kínai szavakat is a magyar nyelv szavainak segítségével igyekezett megfejteni. A Hell és Sajnovics által hangoztatott *kínai-magyar* nyelvrokonság kérdésével kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy a Tudományos Akadémia

[51] Kircher Athanasius, China monumentis, qua sacris, qua profanis... illustrata. Amstet. 1667.

[52] Bayer Theophil Siegfried, Museum Sinicum, in quo sinicae linguae et litteraturae ratio explicatur. Petropoli, 1730. — Demonstratio 50. l.

[53] Deguignes, Histoire générale des huns, des turcs, des mogols et des autres tatares occidenteaux avant et depuis Jésus-Christ jusqu'au présent. Paris 1756.

1862-ben megindult *Magyar szótárában* igen sok kínai-magyar szóösszevetést találunk s hogy ez a kérdés egyébként még ma is foglalkoztatja a nyelvtudományt.[54]

Sajnovics fellépése előtt a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány kérdése a külföldön a kor tudományosságához mérten már meglehetősen széleskörű irodalommal rendelkezett. A magyar-ugor nyelvrokonság eszméjét először a XVI. században említette *Aeneas Silvius* és báró *Herberstein Zsigmond;* az előbbi Oroszországot járt magyar szerzetesek hírei nyomán. A XVII. században *Oderborn Pál, Fogel Márton* hamburgi tudós (1699), *Comenius* nyomán *Leibniz,* a svéd *Stiernhielm György,* továbbá *Egerolf, Velin, Ihre János, Schöning Gerhard, Scheffer János, Fischer János Eberhard, Rudbeck Olaf, Eckard János György, Högström Péter, Strahlenberg Fülöp János* és az erdélyi szász *Tröster János,* tehát javarészt külföldi írók hangoztatták a finn-ugor nyelvrokonságot.[55] Ezzel szemben a magyar nyelvtudósoknak és íróknak, mivel a külföldi írók műveit nem ismerték, sejtelmük sem volt erről a nyelvrokonságról, Hazánkban a XVIII. században *Erdősi Sylvester János* nyomán, akárcsak a XVI. században, még mindig a *héber-magyar* nyelvhasonlítás kísértett. *Otrokocsi Foris Ferenc Origines Hungaricae* c. munkája (1693) képviselte e téren a legszélsőségesebb álláspontot. Ennek a hatása alatt még *Révai* is a héberrel hasonlította össze nyelvünket s csak később, Sajnovics és Gyarmathi Sámuel[56] munkásságának eredményekép vette fel hasonlításaiba a lapp és a finn szavakat. Ezzel szemben

[54] A kínai-magyar nyelvrokonsággal a magyarok közül Podhorszky Lajos, Budenz József, Velics Antal, Somogyi Ede, Ürge Ignác, Giesswein Sándor, Kegl Sándor, Platz Bonifác, — a külföldiek közül Hodgson, Edkins, Müller Miksa, Lassen és Benfey foglalkoztak. A kérdésre vonatkozólag v ö. Nagyfalusy Lajos, Sajnovics János és a kínai nyelvhasonlítás. Kalocsa 1936.

[55] Aeneae Silvii Piccolomini Opera geographica et historica. Helmstadii 1699. — Herberstein Zsigmond, Rerum Moscoviticarum commentarii... Viennae 1549. — Fogel Márton 1699-ben írt kéziratos munkáját 1892-ben fedezte fel Setälä Emil Lisiae Suomalais-ugrilaisen Kielentutkimuksen Historiaan. Helsinki 1892. — Leibniz, De originibus gentium. — Stiernhielm György 1670 körül élt. Ulphila-fordításokat adott ki s gyüjtötte a svéd és schyta nyelvemlékeket. — Ihre János, Analecta Ulphilana Upsaliae 1769 és Glossarium sueo-gothicum Upsaliae 1769. — Schöning Gerhard, Norges Riiger historie Soroë 1771—73. és Kiobenhawn 1781. — Scheffer János, De lingua et sermone Lapponum. Francofurti 1673. — Fischer János Eberhard, Sibirische Geschichte 1768. — Rudbeck Olaf, Nora Samolad, sive Laponia illustrata et iter per Uplandiam. Upsaliae 1701. — Eckard János György, De origine Germanorum. Göttingae 1750. — Högström Péter, Beskrifning Ofver de till Sveriger Krono lydande Lapmarker, Stockholm 1747. — Tröster János, Das alt- und neu Teutsche Dacia. Nürnberg 1666. —

[56] Affinitas Linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata. Göttinga 1799.

Beregszászi Nagy Pál hasonlításaiba a török-tatár, a perzsa, a mongol s nem utolsó sorban a héber nyelvet is belevonta, viszont a lapp-finn-magyar nyelvrokonságot elvetette. *Kalmár György Prodromusa* (1780) és *Horvát István* történeti értekezései is telve vannak héber-magyar szóegyeztetésekkel. Az említett külföldi írók közül Sajnovics kutatásai előtt és alatt egyet sem ismert. Közvetlen a Demonstratio megírása előtt, második koppenhágai tartózkodása alatt, tehát kutató munkájának befejezése után ismerte csak meg a nevezett írók közül *Strahlenberg Fülöp Jánosnak*, a szibériai számkivetésbe került svéd katonatisztnek *Das Nord- und Östliche Teil von Europa und Asia* (Stockholm 1730), *Rudbeck Olaf* svéd tudósnak a gót nyelvet ismertető, de a magyar-finn nyelvrokonságot is tárgyaló és *Fischer János Eberhardnak* az orosz tudományos Akadémia által kiadott *Sibirische Geschichte* (1768) c. munkáját *Temler* dán államtanácsosnak a jóvoltából, akinek nem győzött eléggé hálálkodni azért, hogy könyvekkel elhalmozta.[57] Az említett írók művei közül különösen Strahlenbergnek az orosz birodalom leírását tartalmazó munkájának vette nagy hasznát. De ezenkívül jó tájékozódásra tett szert Velin abói akademikusnak, *Ihre János* upsalai akadémiai elnöknek s a már említett *Rudbecknek* és *Büschingnek* a munkáiból is. Kutató munkájának a befejezéséig tehát lényegében csupán Hellnek Büsching és Scheffer munkáiból szerzett értesülései nyomán ismerhette a kérdés állását. Innen van az, hogy jó ideig — így *Benkő Miklóshoz* írt levelében és a Demonstratio bevezetésében is — a lapp-magyar nyelvrokonság *felfedezésének* a dicsőségét magának tulajdonította. Ez az ellentmondása azonban csak látszólagos. Más helyeken nyíltan is elismerte az említett tudósoknak e téren való elsőbbségét. Saját érdemét több ellentmondása ellenére is kizárólagosan nem a két nyelv rokonságának első hangoztatásában, hanem rokonságuknak *bizonyításában* látta. Nézete szerint a két nyelv hajdan *azonos* volt, amin azt kell értenünk, hogy a két nép hajdan ugyanazt az alapnyelvet beszélte s a két nyelv ennek a közös törzsnek a hajtása. A nyelvfejlődés során a két nyelv közt beállt eltávolodás idővel oly naggyá fejlődött, hogy az ő korában e népek már nem értették meg egymás nyelvét. Az összehasonlító nyelvtudomány tehát csupán a közös hangtani és az alaktani egyezések, továbbá a szókincs segítségével mutathatja ki e nyelvek rokonságát. Ezért tekintette Sajnovics az említett egyezések összegyüjtését főfeladatának. Ez a tiszta meg-

[57] Johann Hager említi, hogy Sajnovics azzal, hogy a lapp és a magyar nyelvben sok a szóegyezés, tulajdonképen nem mondott újat. Sajnovics előtt több kiváló tudós foglalkozott már ezzel a kérdéssel. A XVII. században Comenius, a XVIII. században Scheffer, Leem, Högström, Bayer, Bél Mátyás, Fischer és Rudbeck.

látása és többször leszegezett álláspontja munkássága közben azonban gyakran elhomályosult. Túlzó rajongása s hazafiúi elfogultsága következtében olyanokat állított, hogy a lappok között járva az volt az érzése, hogy magyarok között van s hogy hangtani átírással a magyarok is megértenék a lapp szavakat. Szerinte a magyar és a lapp nyelv között kisebb a különbség, mint a dán és a német nyelv között. Szerinte a finnmarkeni lapp közelebb áll a magyarhoz, mint az észthez, a finnhez vagy a svéd-lapphoz. Ilyen túlzás az az állítása is, hogy jóformán minden magyar szó fellelhető a finn, a svéd-, vagy a finnmarkeni lappoknál.[58] Helyesen mondja róla egyik tudósunk: „Nem lappokat, hanem lappoknak vélt magyarokat akart felfedezni."[59] Túlzó állításai miatt Koppenhágában hamarosan el is terjedt róla az a balhiedelem, hogy magyar ember létére megérti a lapp nyelvet. Természetesen az ilyen értelmű azonosság ellen Sajnovics nem győzött azután eléggé tiltakozni. Hangoztatta is, hogy a két nyelv szerinte kb. 1300 évvel előbb vált külön s azóta is különváltan élt. Eme különváláson kívül a nyelv folytonos változásával és lassú átalakulásával is számolnia kell a nyelvtudósnak. Innen van az, hogy a németek és a norvégek nem értik meg régebbi nyelvemlékeiket s a hegyvidéki lapp sem érti meg a tengermelléki, vagy svéd-lapp nyelvjárást. A Halotti beszéd bizonysága szerint a magyar nyelv is néhány évszázad lefolyása alatt nagy változáson ment át.

A Demonstratio írója tehát a két nyelv rokonságának a bizonyítását tűzte ki tulajdonképeni céljául. Ez azonban nem sikerült teljességgel. *Hám Sándor* e sikertelenség magyarázatául nagyon helyesen hármas okot jelöl meg: Sajnovics tökéletlen módszerét, a kor szellemét és a XVIII. századi magyarság szinte egészségtelen nemzeti hiúságát.[60] Ehhez mi csak annyit teszünk hozzá, hogy Sajnovics úttörő volt s éppen ez az oka több tévedésének.

A módszer szempontjából *Hunfalvy Pál* azt állítja, hogy egy teljes lapp nyelvtan, mutatvány-szövegek és szótár kiadása komolyabb bizonyíték lett volna a magyar-lapp nyelvrokonság mellett, mint az elméleti fejtegetésektől hemzsegő Demonstratio.[61] És joggal! Már csak azért is, mert Sajnovicsnak a nyelvtudományba vágó *több alapvető gondolata is téves.* Így a magyart még csak nem is az egész lapp nyelvvel, hanem ennek csak az egyik nyelvjárásával, a norvég-lappal hasonlította össze; a svéd, az orosz, a kolai és az enarei nyelvjárást nem vette tekintetbe. Tehát hasonlításai nagyon szűk körre szorít-

[58] V. ö. Demonstratio 21, 42, 87, 88. l.

[59] Halász Ignác, Sajnovics hatása a magyar költészetre. Budapesti Szemle, 1880. évf. 101. l.

[60] V. ö. Hám Sándor i. m.

[61] Akad. Ért. 1855. évf. 102. l.

koztak. Ezenkívül hangtani ismeretei nem voltak. Nem ismerte még az összehasonlító hangtan alaptételét: a mássalhangzók szabályszerű váltakozását. Nem volt tudatában annak, hogy a szabályos eltérések gyakran nagyobb bizonyító erővel rendelkeznek az összehasonlító nyelvtudományban, mint a hasonlóságok. Ő pedig éppen a hasonlóságok halmozása végett írta át gyakran még erőszakosan is Leem szótárát. Következtetés útján olyan lapp-szókat is idézett, amelyek a magyar szóhoz való hasonlóságuk miatt alkalmasak ugyan az általa felállított tétel bizonyítására, de a valóságban sohasem éltek a lapp nyelvben. Kerülte az idegenből vett kölcsönszavakat (kereszténység, politika, katonaság). Azonkívül munkáját főleg források alapján írta: a lapp részre vonatkozólag Leem, a magyar részre vonatkozólag *Szenczi Molnár Albert* szótárából vette az adatokat. Hasonlításaiba a megtévesztés vádjának elkerülése végett a maga gyüjtötte szavakat nem vette fel. Elhanyagolta a helyi lapp nyelv kutatási lehetőségeit s kiaknázatlanul hagyta egyéni magyar nyelvtudását. Innen van az, hogy műve *Elenchus* című részében, a 150 szóból álló összehasonlító szójegyzékben 112 a téves és csupán 38 az olyan alapegyezés, amely a finn-ugor összehasonlító-nyelvtudomány mai fejlettsége mellett is megállja a helyét. Ugyancsak helytelen az is, hogy a nyelvtani alakoknak,[62] igék képzőinek és ragjainak összehasonlítása után is nem a hangtani bizonyításnak, hanem a hasonló hangzásnak az útját választotta. A nyelvjárásokról is, különösen mikor saját véleményét hangoztatta, helytelen állításai vannak. A székely nyelvjárást pl. azért nem tartja nyelvjárásnak, mert a magyar megérti. Ugyanilyen tévedése, amint már fentebb jeleztük, az a Hell meggyőződésére támaszkodó állítása, hogy a magyar és a kínai nyelv között is szorosabb rokonság áll fenn.

Sajnovics eme főbb módszertani hibái és tévedései mellett, amelyek csekély felkészültségéből, segédeszközeinek hiányából, vagy tökéletlenségéből és túlzó rajongásából erednek, meg kell emlékeznünk nem csekély *érdemeiről* is. Így helyesen állítja azt, hogy ezek a nyelvek 1300 év óta külön fejlődtek, tehát bőséges alkalom volt az egykor azonos ősnyelv ágakra különülésére. De a két nép gondolkodásmódjában is nagy a különbség. Innen van az, hogy az összefüggő szövegek azonosaknak feltételezett szavai nem mindig ugyanazok. Nagyon helyesen járt el akkor, mikor összehasonlítása anyagába a hegyi és a tengermelléki lapp nyelvjárások szavait is belevonta s ezek közül is főleg az igéket, vagyis a cselekvés szavait, a testrészek neveit és az időjárásra vonatkozó szókat választotta ki, míg a kölcsönszókat és az ú. n. művelődési szavakat mellőzte. A szó-

[62] Pluralis és középfok képzése, a kicsinyítő *cs*, számnevek 1—10-ig, igeképzők, igeragok. V. ö. Zsiray Miklós i. m.

képzésben és a szóragozásban is talált több meggyőző egyezést. E téren a korabeli *latin nyelvtan* rendszere nyomán haladt. Ez a nem egészen szerencsés minta többször zavarólag is hatott megfigyeléseire. Mégis észrevette, hogy a magyarban és a lappban nincs *nyelvtani nem* (genus), a többesszám *k* jelét, a középfok *b* jelét, a számnevek egyezését, a vonatkozó, a kérdő és a személyes névmások, a birtokos személyragozás és az igeragozás egyezéseit. Munkájának tudományos értékét mérlegelve, minden túlzása ellenére is a szóegyeztetés s a nyelvrendszer, vagyis az alak- és mondattan tekintetében a két nyelv között több azonosságot fedezett fel s ezzel a hazai nyelvtudomány történetében úttörő munkát végzett. Ő az első nem lapp, tehát idegen kutató, aki majd egy évig vizsgálta a norvéglapp nyelvjárást. Munkája, a „Demonstratio" az első finn-ugor monografia, mely kizárólagosan egy finn-ugor nyelvészeti részletkérdés tisztázását tűzte ki céljául. Sajnovics előtt a magyar és a lapp nyelvrokonságot többen valószínűvé tették, ő azonban ezt a feltevést bebizonyította, mert a szóegyezéseken kívül a nyelvtani egyezéseket is bevonta kutató munkájába. Ő a történeti szemléletű és összehasonlító lapp nyelvtudomány megalapítója.[63] *Fogel Márton* kéziratban maradt, de Sajnovics előtt ismeretlen munkájától eltekintve, övé tehát az elsőbbség dicsősége. Ezért hajtja meg előtte minden hibája ellenére is *Munkácsi Bernát* és *Halász Ignác* az elismerés zászlóját.[64]

A DEMONSTRATIO HATÁSA.

Sajnovics a nagy nyelvészek, Gyarmathi Sámuel, Révai Miklós és Verseghy Ferenc korában élt. Munkássága kétségkívül Gyarmathira volt különös hatással. Gyarmathi ugyanis felismerve Sajnovics korszakalkotó s úttörő munkásságának jelentőségét és elméletének igazságát, *Affinitasában* a finnugor nyelvrokonság mellett szállt síkra. Révai nagysága viszont éppen abban rejlett, hogy Sajnovics és Gyarmathi törekvéseit megértve, néhány szójegyzék és grammatika ismerete alapján az ugor nyelveket is belevonta nyelvhasonlításaiba. Az ő munkásságuk után nyelvtudományi irodalmunkban vagy ötven esztendőre pangás állott be. Csak a *Magy. Tudományos Akadémia* korszakalkotó nyelvtudományi munkásságának a megindulása után indulhatott csirázásnak a Sajnovics által elvetett mag. *Reguly Antal* utazásai, az 1863-ban megindult *Nyelvtudományi Közle-*

[63] Lakó György, A hazai lappologiáról. A Magyar Nyelv, 1936. évf. 292. l.

[64] V. ö. E. Ph. K. Halász Ignác (IV. 344. l.) és Szilasi Móric (XX. 691. l.) cikkeit.

mények, Hunfalvy Pál, Budenz József és *Szinnyei József* nagyarányú tudományos munkássága végre is teljesen igazolta Sajnovics feltevéseit. A XIX. század közepén Sajnovics szellemében élénkebben megindult összehasonlító nyelvtudományi munkásság eredménye, hogy ma már vannak a rokonnépek körében javarészt tudós nyelvészek által összeszedett szöveggyüjteményeink, szótáraink, nyelvtanaink, ugor-magyar összehasonlító szótárunk, ugor alaktanunk, finnugor összehasonlító nyelvtanunk, s hogy számos részletkérdés is tisztázódott. Mindez Sajnovics kezdeményezésének tudható be. Ezek szerint Sajnovics hatása tudományos téren később igen nagy volt. Ezzel szemben saját kora mostohán bánt Sajnovicscsal. Munkásságát a magyar világban általában sokkal több gáncs és gyűlölet érte, mint elismerés. S ezen nem is csodálkozhatunk. *Hager János* bécsi tudós is megemlíti, hogy Sajnovics munkásságát a magyarság nem fogadta hálával, mert „megszokták eleddig, hogy Attila fényes udvaráig és a győzelmes hún seregekig vigyék vissza származásukat, nem pedig az osztyákok és ügyetlen szomszédaik, a szamojédek szegényes sátraiig."[65] Ezért minden errővel a Sajnovics által felhozott rokonsági érvek megdöntésére törekedtek. S tényleg, a XVIII. század magyarja, különösen Bessenyei fellépése idején, Anonymus nyomán nagyon is el volt kapatva fényes hún őseitől. Túlnagy volt akkortájt nálunk a nemzeti hiúság. A Demonstratio pedig elsősorban a korabeli magyarság eme legszentebb érzését sértette. A kor, amely még nem tudott a nemzetek vérségi és nyelvi rokonsága között különbséget tenni, nagyon is rossz néven vette a dicső, harcos ősökkel még dicsekedni nem tudó „halszagú" lapp rokonságot. A sok nyelvhez értő *Kalmár György* büszkén hirdette, hogy a magyar nyelv szépségénél fogva egy nyelvvel sem vethető össze s hogy nincs is hozzá fogható rokonnyelv a világon. A keleti nyelvekben nagyon járatos *Beregszászi Nagy Pál* felolvasásokban bizonygatta, hogy nyelvünk a törökkel, a perzsával, a héberrel, az arabbal rokon és hogy nincs semmi köze a lapphoz. Külföldi szakemberek (Schlözer) tudományos érvei sem tudták őt Sajnovics bizonyítékainak megnyerni. Még 1796-ban kiadott munkájával is a nemzeti hiúságnak kedvező saját álláspontja helyességéről akarta meggyőzni a külföldi tudósokat. A közhangulat hű kifejezéseképen íróink egy része hevesen támadta is Sajnovics munkásságát. Így *Bessenyei* erőszakos szóhasonlításait kárhoztatta és elutasította a magyar nemzet Lapponiából való származásának a gondolatát: „Egy író vélekedett úgy, mintha a Nemzet Lapponiából származott volna az okonn, mivel tanáltatik nyelvekenn olyan szó, mely magyarban is azt teszi, ammit

[65] Johann Hager, Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungern mit den Lappländlern. Wien 1793.

ott jelent. De ilyen kicsiny oknál fogva oly nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni s más fundámentumra állatni nem lehet."[66] *Pápay Sámuel*, ha el is fogadta a magyar-lapp nyelvrokonságot, elképzelhetetlennek tartotta a két nemzet között a vérségi rokonságot.[67] *Horvát István* a pesti egyetem történelemtanára, ábrándos nyelvmagyarázónk egyéniségével szoros kapcsolatban álló tanaihoz híven erősen elítélte Sajnovics állítását. *Tacitusnak* a finnekről szóló[68] lesujtó ítéletét idézi, majd pedig azon csodálkozik, hogy a tudós Pray György hogyan találhatott Freysingi Ottó és Bölcs Leo magyarjai, Ammianus Marcellinus húnjai és a finnek között hasonlóságot?[69] *Orczy Lőrinc* egyik költeményében a gúny nyilait szórja Sajnovics felé:

Te pedig csillagász, bár akárki lehetsz,
Kedves rokonaidhoz tüstént vissza mehetsz,
Vélek száraz halból készült málét ehetsz,
Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.[70]

Barcsay Ábrahám Bessenyeihez írt episztolájában szintén lesujtóan nyilatkozik Sajnovicsról:

Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket,
Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket.

A sok gáncs mellett azonban bőséges elismerés jutott osztályrészül Sajnovicsnak az uralkodóház részéről. Midőn *Mária Terézia* Hell útján értesült a magyar-lapp rokonságról, meghagyta, hogy tegyenek mindent közzé, amit erről a kérdésről megtudnak. A királynő hazánk dicsőségének az öregbítését várta a nyelvrokonság felfedezésétől. Fia, *József* is e szemszögből figyelte a magyar-lapp nyelvrokonság kérdésének fejlődését.[71]

Sajnovics úttörő munkásságát kortársai közül csak néhány értékelte. Tudományos íróink közül *Pray Györgyre* és *Révai Miklósra*, szépíróink közül főleg *Molnár Jánosra, Dugonics Andrásra* és *Perecsényi Nagy Lászlóra* volt nagy hatással. Különösen ez utóbbiak örültek meg annak, hogy Hell és Sajnovics hatalmas testvérnépre találtak a lappokban és a finnekben. Nagy örömmel fogadták *Hellnek* a magyarság eredetére vonatkozó felfogását, amelyet az *Eruditiones*

[66] Magyarország törvényes állása. V. könyv.
[67] Magyar hit esmérete. 67—68. l.
[68] Tacitus Germania Cap. 46. és Marcellinus Hist. 31. könyve.
[69] Dissertatio in Annales Veteres etc. pag. 8—9.
[70] Csillagnéző Sajnovics és Hell hibái cáfoltatnak.
[71] Demonstratio 127. l.

literariae c. kéziratos munkájában fejtett ki. Ebben Horvát Jánosra emlékeztető ábrándos nyelvmagyarázással, minden tudományos alapot nélkülözve állította, hogy *Karélia* volt a magyarság őshazája, s hogy pogány őseink innen indultak el a IX. században dél felé eső mai hazájukba. A karjeli fejedelmek régi címeréből, a kardot és nyilat szorongató két karból és a szóhasonlóságból vezette le, hogy Karjel magyar szó (kar-jel). Ezt a nagyon is alaptalan állítást Sajnovics is elfogadta, sőt a karjeli címer tiszteletére a következő verset írta:

Mely vitéz szív lakott hajdan eleinkben?
Mutattva fegyveres kar-jel címerekben.
Mint Mars nép rettentő kardját forgattya.
Itt van eredete, innét szivárodott
Melly erősség magyar népünkre áladott.
Régi magyaroknak ritka vitézségek
Még mostan is fenn van, s hagyott örökségek.
Ez ősi királyink róllunk dicsérete
Ez nagy Theresia igaz ítélete.[72]

Pray György 1761-ben még erősen támadta a finn-magyar rokonságot. Az ez évben Bécsben megjelent *Annales veteres* c. művében elveti *Eckard* finn-magyar rokonsági elméletét. A Vardőben tartózkodó Sajnovicscsal és Hell Miksával érintkezve azonban a kézzelfogható bizonyítékok tudomásul vétele után 1774-ben megjelent *Dissertationes criticae* c. művében már megváltoztatta nézetét s ettől kezdve a finnek, húnok és magyarok rokonságát hirdette.[73]

Révai Miklós a lappon és a finnen kívül már az észt, a permi, a „sziráni", a vogul, a cseremisz, a gót, a mordvin és az „oszt" nyelveket és népeket is rokonaink közé sorolta.[74]

Molnár János, a Magyar Könyvesház szerkesztője is állandóan figyelte a magyar-lapp nyelvrokonság állását[75] s örömében — miként már említettük — lapp szavakkal telített hexameterekben mondott köszönetet Sajnovicsnak a Demonstratióért. Érdemeit ekként dicsőíti:

Tordai Sajnovicsom! Isemukom![76] karjeli félem
Édes hazánk hálákat adott (s méltán is adhat
Még pora tart), bölcs elmédnek, s illy gondra tekéntő

[72] U. o. — V. ö. Halász Ignác i. m.

[73] Annales Veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonae 1761. és Dissertationes criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonae. 1774.

[74] Magyar deáki történet.

[75] Magyar könyvesház 1783. III.

[76] Isemukom jelentése Sajnovics szerint: Atyám.

Társaságodnak! Te vagy az, kinek általa Nyelve
Új fénnyel tündökleni kezd, te vagy az, kit örökre
Égigh azon nyelvel méltán emel a magyar elme.[77]

Szépíróink közül *Dugonics András* és *Perecsényi Nagy László* irodalmi munkássága a finn-ugor nyelvrokonság jegyében zajlott le. Az előbbinek regényei és németből fordított, illetőleg magyarított színműve a finn helynevek alkalmazásával és az északi környezet leírásával, inkább a kérdés történeti oldalát tekintve váltak ennek a gondolatnak a kifejezőivé.[78] Az utóbbi is ugyanazt a célt szolgálta, csakhogy a nyelvi összetartás kiemelésével sokkal hívebben, mint Dugonics lapp és magyar szókat feleleventő, anakronizmusokkal teli eposzával.[79]

SAJNOVICS UTOLSÓ ÉVEI.

A vihar, amely a XVIII. századi közéletünkben és irodalmunkban a Demonstratio nyomán támadt, az amúgyis érzékenylelkű Sajnovicsra nagy hatást gyakorolt. A külföldi szakemberek tudományos érvelése és a csekély honi elismerés a támadásokkal és mások gúnyolódásával szemben az érzékenylelkű tudósnak nem adott megnyugtató elégtételt. A sok gáncsoskodásban sikertelenséget látott s ezért, bár voltak továbbra is nyelvtudományi tervei, megvalósításuktól elállt.

A mellőzésen és gáncsoskodáson kívül még más oka is volt rá, hogy nyelvtudományi munkásságával szakítson. Rendje 1771-ben Bécsből ismét a *nagyszombati* rendházba helyezte. Két évig működött az ottani csillagászati intézetben, mint *P. Weiss* socius praefectusa. Itt érlelődött meg benne az a gondolat, hogy először a rend

[77] Sajnovics a hosszú költeményt lemásolta s megküldte Nagy Jánosnak M. N. Múz. kézirattár. An. Litt.

[78] Etelka, Etelka Karjelben, Jolánka.

[79] Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosása. — Újabb irodalmunkban *Zempléni* (Imrey) *Árpád* dolgozott fel költőileg vogul és osztják motívumokat. (A kalapács, Bosszú, Vasló és Ime, Mogyóróbél herceg.) Különösen *Pápay József* osztják szövegkiadása és *Munkácsi Bernát* vogul népköltési gyűjteménye hatott termékenyítően képzeletére. *Kozma Andor* Turán c. ősregéje és *Sebestyén Gyula* Gesta Hungaroruma is a finugor ősrokonság hangoztatói. Irodalomtörténeti és esztétikai szempontból *Négyessy László* (A magyar irodalom és költészet fejlődése. Akad. Ért. 1925. évf. 263—279. l.), zenei szempontból *Szabolcsi Bence* (Népvándorláskori elemek a magyar zenében. Ethnographia 1939. évf. 3—4. sz.) és *Kodály Zoltán* (Sajátságos dallamszerkezet a cseremisz népzenében. Balassa emlékkönyv 1934.) jutott nagyértékű eredményekhez a finn-ugorság kérdésében.

budai intézetében, később az oda helyezett egyetemen elnyerje a matematikai tanszéket s ezáltal ott a gyakorlati csillagászat alapjait lerakhassa. Már ekkor erősen remélte, hogy ő lesz *Magyarország asztronomusa*, amelynél szebb címet lelkesültségében nem ismert.[80] A Demonstratio kedvezőtlen fogadtatásán kívül ugyancsak Nagyszombatban érte őt a reá nézve ennél is nagyobb csapás: rendjének eltöröltetése (1773). Mély megdöbbenés és keserű csalódás fogta el az alig 40 éves szerzetes lelkületét a *Deus ac redemptor noster* kezdetű eltörlő bulla tudomásul vételekor. A vallásosságán és Istenbe vetett bizodalmán kívül tudományos munkásságának azon ágában, amelyben nem érte csalódás: a világűr mérhetetlen távlatainak kutatásában merült el ismét s keresett fájó sebére vígasztalást. A rend eltörlése után az esztergomi egyházmegye papjai sorába lépett s mint magánember Budán telepedett le és az akadémián a mathematika tanítását vállalta. Egyben a még Hell által felállított és általa szellemileg irányított obszervatóriumnak, amelyet Weiss Ferenc vezetett, adjunktusa, illetőleg másodcsillagásza lett.[81] Ezt az állását megtartotta akkor is, amikor az egyetemet Budára helyezték (1777). Tudományos vizsgálódásának eredményekép, de főleg a csillagászati ismeretek népszerűsítése végett 1778-ban ki is adta eme minőségében kisebb terjedelmű, latinnyelvű csillagászati munkáját, az *Idea astronomiae*-t.[82] Műve címlapján csillagászadjunktusnak nevezi magát. Munkájában a csillagászat elemi ismereteit tárta az e tudományban teljesen járatlanok elé. Összefoglaló jellegén kívül ugyan minden különleges tudományos értéket nélkülöz ez a mű, de beosztása és anyagelrendezése Sajnovics logikai és rendszerező erejének nagyszerű bizonyítéka. A mű négy részre oszlik: Megfigyelő, számító és fizikai csillagászatra, továbbá a csillagászat hasznát ismertető részre. Ezek a részek ismét szűkebb ismeretkörökre tagozódnak. Az első részben a csillagvizsgálókról, azok felszereléséről és a megfigyelésekről értekezik. A második rész az ismertebb égitesteket sorolja fel, majd az üstökösökről és a különböző csillagászati naptárak használatáról szól. A harmadik részben a csillagok fizikai rendszerét az égitestek fizikai vonzását és a csillagjóslást ismerteti. A negyedik

[80] V. ö. Sajnovics levelét Nagy Jánoshoz. Nagyszombat 1771. május 12.

[81] Pintér Jenő valószínűleg Stoeger és Szinnyei nyomán tévesen azt állítja 8 kötetes Magyar Irodalomtörténetében, hogy Sajnovics a budai egyetem tanára volt. (IV. köt. 500., 871. és 874. l.). Erre vonatkozólag v. ö. Kovachich, Merkur von Ungarn 1787. évf. 223. l. — Szentpétery Imre, A bölcsészettudományi kar története. Budapest 1935. 271—272. l. — A budai obszervatórium eredményeit Hell a bécsi és Bodenak Berlini tudósításaiban közöltette.

[82] Teljes címe: Idea astronomiae honoribus regiae universitatis Budensis dicata a Joanne Sajnovics . . . astronomi regii universitatis Budensis p. t. adiuncto. Budae 1778. Ezenkívül vannak még feljegyzései az Ephemerides Astronomicae 1768. és 1775. évi számaiban.

részben a csillagászat hasznának a megnyilvánulását az időszámításban, a földrajzban, a hajózásban és az Isten dicsőségének a felismerése terén veszi számba. Művének eme utolsó fejezetében költői lélekre valló ihletéssel ír Isten mindenhatóságáról. Élete vége felé — valószínűleg főnökének, Weiss Ferencnek a buzdítására — egy nagyobb, tudományos rendszerezésű, részletes asztronómia írásának a gondolata is foglalkoztatta őt. Erre azonban már sem ideje, sem alkalma nem volt. Weiss halála után néhány héttel[83] 1785. március 1-én, 52 éves korában meghalt Budán, mielőtt még tervbevett nagy munkájához foghatott volna.

[83] 1785. jan. 10-én halt meg. V. ö. Szentpétery i. m. 272. l.

FELHASZNÁLT IRODALOM.

Balassa József: Budenz József. Magyar Nyelvőr 1936. évf.

De Backer—Sommervogel, Bibliotheque-Bibliograph.

Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der gräfischen Häuser, Gotha bei Justus Perthes.

Hager Johann: Neue Beweise der Verwandschaft der Ungarn mit den Lappländern. Wien 1793.

Hahn Adolf: Gyarmathi nyelvmestere. Budenz Album. Budapest 1884.

Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre. Budapesti Szemle 1880. évf. — Hazánk és a külföld 187—31. sz.

Hám Sándor: Sajnovics élete és Demonstratioja. Esztergom 1889.

Horányi Elek: Memoria Hungarorum. Bécs—Pozsony 1775—1777.

Katona István: Historia critica . . . Pest, Buda, Vác, Kalocsa 1779—1817.

Kelényi B. Ottó: A magyar csillagászat története. Budapest 1930.

Kovachich Márton György: Merkur von Ungarn 1787. évf.

Lakó György: A hazai lappológiáról. Magyar Nyelv 1936. évf. 291. l.

Lischerong Gáspár: Pray György élete és művei. Budapest 1937.

Lőrincz Zoltán: A finn-magyar rokonság felfedezése. Hell Miksa emlékezete. Búvár (1940. évf. januári száma). VI. évf. 1. sz.

Munkácsi Bernát: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. Magyar Nyelvőr 1882.

Nagy Iván: Magyarország családai. X.

Nagyfalusy Lajos: Sajnovics János és a kínai nyelvhasonlítás. Kalocsa 1936.

Pinzger Ferenc: Hell és Sajnovics vardői útja. Kalocsai érs. gimn. értesítője 1912. és Hell Miksa emlékezete. Budapest 1920.

Rubinyi Mózes: Irodalmunk és a finnugor nyelvhasonlítás. Magyar Nyelvőr 1936. évf. 83. l.

Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv eredete és története (Műveltség Könyvtára).

Stoeger Joh. Nep.: Scriptores provinciae Austriacae Societatis Jesu, Viennae et Ratisbonae 1856.

Szaniszló Ferenc: Fasciculi Ecclesiastico-Litterarii 1842.

Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. Budapest 1935. Új Magyar Múzeum 1859. évf.

Wünscher Frigyes: Tordas, a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu. Budapest 1943.

Zsirai Miklós: Budenz József. Magyar Nyelv 1936. évf. 145. l. és Finnugor rokonságunk. Budapest 1937.

Zeiliger Alajos: Egyházi írók csarnoka. Nagyszombat 1893.

KÉZIRATOK.

Horvát István: Lappones, M. N. Múzeum kézirattára. 1936. Quart. Lat.

Sajnovics levele Nagy Jánosnak u. o. An. Litt.

P. Sajnovics naplója. Másolat. Készült P. Pinzger Ferenc használatára a bécsi eredetiről. Arch. Prov. Hung. S. J. Jelzet. A. 300.

	Lapponice	Ungarice
408. Zhiorra. *ex obſ* 14. Tsorra. Lapponice ſignificat *agmen cervorum Tarandorum* Ungaris Tsorda eſt *agmen cornuti pecoris.*	Tsorra.	Tsorda.
389. Niuol. *ex obſ.* 8. Nyuol. ſignificat Lapponibus *ſagittam.* Fenni dicunt Nuol, Eſthii Nool, Ungari Nyil.	Nyuol.	Nyil.
Dolgge. *ex obſ.* II. Tolge. ſignificat *pluuiam.* Ungari *plumam* vocant Toll.	Tolge.	Toll.
401. Bæſe. *ex obſ.* 4. & 12. *debet omnino ſcribi* Béſze: & *ex obſ.* VI. Féſze. Lapponibus ſignificat *nidum.* Ungari dicunt Féſzek.	Féſze.	Féſzek.
89. Manne. *ex obſ.* 2. *ſcriberetur* Máne. & ſignificat Lapponibus *ovum.* Eſthii dicunt Munna Fenni Muna. Ungari Mony.	Mane.	Mony.
271. Vuosshiam. *ex obſ.* 7. & 17. *ſcribi debet* Vösam. Sed *ex* V. *ſcribitur* Fösam, vel *ex* X. Fözam. Significat Lapponibus, & Ungaris *Coquo.*	Fözam.	Fözöm.
Vuosshiatam. *ex obſ. iisdem.* Fözatam ſignif. utrisque *curo coqui.*	Fözatam.	Fözetem.
Vuosshius. *ex obſ. ſuperioribus* Özus. Lapponibus, & Ungaris ſignificat *coctio.*	Fözus.	Fözés.
Vuosshie. *ex obſ. ut ſupra* Föze. Lappones vocant *cocum.* Ungaris eſt Fözö *Coctor. Cocum* enim proprie compellant *Szakáts.* Lapponibus *Szokos* eſt *res, quæ ſub coctione tumeſcit.*	Föze.	Fözö.

331.

A Demonstratio nagyszombati (1771) évi kiadásának 83. lapja.

IDEA
ASTRONOMIÆ.
HONORIBUS
REGIÆ
UNIVERSITATIS
BUDENSIS
DICATA.

A

JOA. NEP. SAJNOVICS,

AA. LL. & Philosophiæ Doctore; SS. Theologiæ Baccalaureo; Regiarum Societatum Scientiarum, quæ Hafniæ, & Nidrosiæ florent, Membro; Astronomi Regii Universitatis Budensis p. t. Adjuncto.

BUDÆ,
Typis Catharinæ Landerer, Viduæ.

MDCCLXXVIII.

Sajnovics csillagászati munkájának a címlapja.

(A M. N. Múzeum könyvtárában.)

JOANNIS SAJNOVICS. S. J.

UNGARI TORDASIENSIS

E COMITATU ALBA-REGALENSI, REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATIS HAFNIENSIS, ET NIDROSIENSIS SOCII

DEMONSTRATIO.

IDIOMA UNGARORUM ET LAPPONUM IDEM ESSE.

REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATI DANICÆ PRÆLECTA

HAFNIÆ MENSE JANUARIO ANNO

MDCCLXX.

HAFNIÆ,

Typis Orphanotrophii Regii, excudit GERHARD GIESE SALICATH.

A Demonstratio koppenhágai kiadásának a címlapja.

(A M. N. Múzeum könyvtárában.)

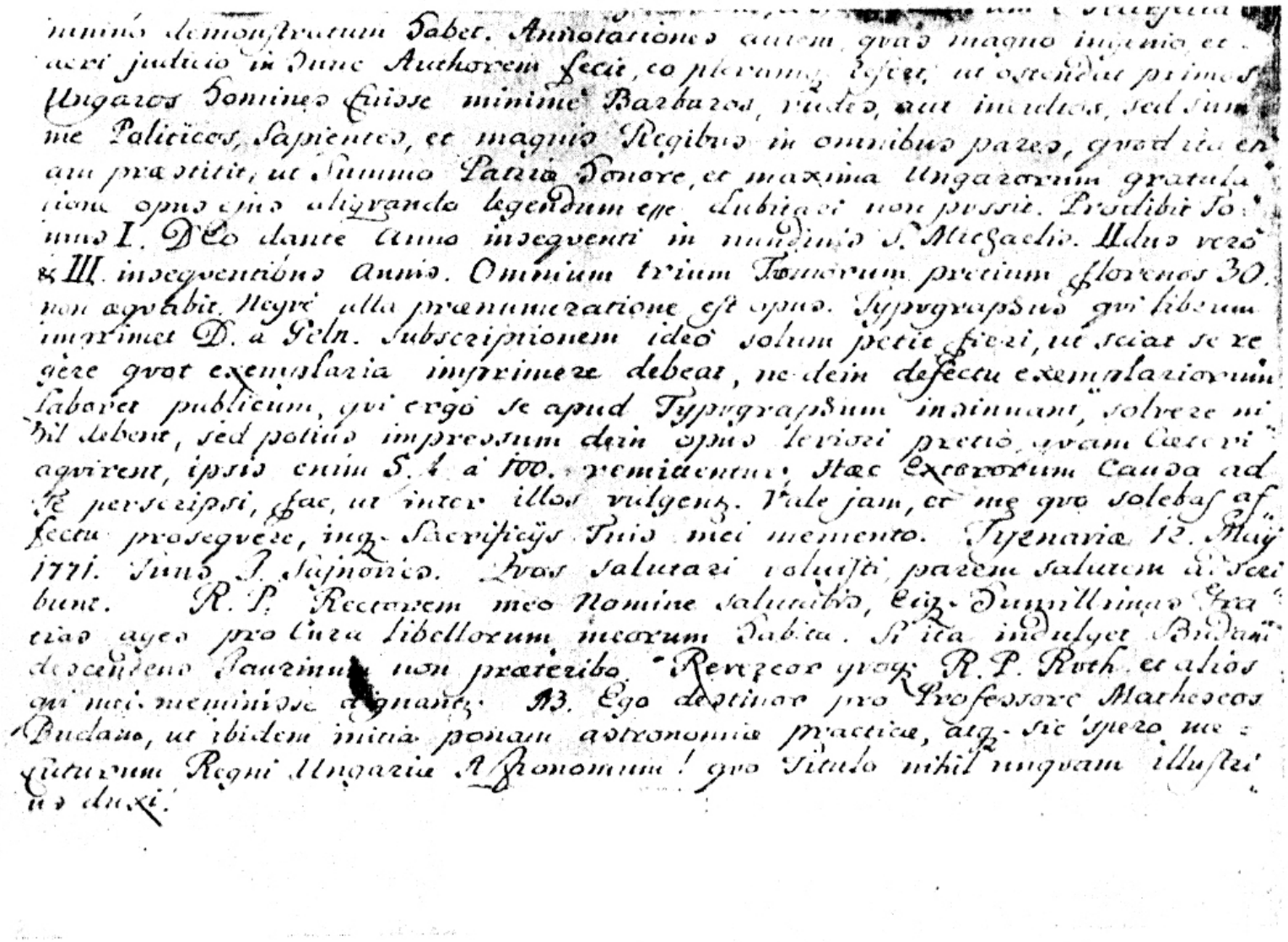

minimo demonstratum habet. Annotationes autem, quas magno ingenio et
acri judicio in hunc Authorem fecit, eo plerumque refert, ut ostendat primos
Ungaros homines fuisse minime Barbaros, rudes, aut incultos, sed sum-
me Politicos, Sapientes, et magnis Regibus in omnibus pares, quod ita en-
am praestitit, ut Summo Patriae honore, et maxima Ungarorum gratula-
tione opus ejus aliquando legendum esse dubitari non possit. Prodibit To-
mus I. Deo dante Anno insequenti in nundinis S. Michaelis. IIdus vero
& III. insequentibus Annis. Omnium trium Tomorum pretium florenos 30.
non aequabit. Negre alla praenumeratione est opus. Typographus qui librum
imprimet D. a Geln. Subscriptionem ideo solum petit fieri, ut sciat se re-
gere quot exemplaria imprimere debeat, ne dein defectu exemplariorum
laboret publicum, qui ergo se apud Typographum insinuant, solvere ni-
hil debent, sed potius impressum dein opus leviori pretio, quam caeteri
aquirent, ipsis enim S. 4 à 100. remittentur. Haec Exterorum Causa ad
se perscripsi, fac, ut inter illos vulgentur. Vale jam, et me quo solebas af-
fectu prosequere, inque Sacrificijs Tuis mei memento. Tyrnaviae 12. Maij
1771. Tuus J. Sajnovics. Quos salutari voluisti, parem salutem adscri-
bunt. R. P. Rectorem meo Nomine salutabis, Eique humillimas Gra-
tias ages pro Cura libellorum meorum habita. Si ita indulget Budam
descendens Taurinum non praeteribo. Revereor quoque R. P. Roth et alios
qui mei meminisse dignantur. NB. Ego destinor pro Professore Matheseos
Budam, ut ibidem initia ponam astronomiae practicae, atque sic spero me
futurum Regni Ungariae Astronomum! quo titulo nihil unquam illustri-
us duxi.

Részlet Sajnovics Jánosnak Nagy Jánoshoz írt 1771. május 12-én Nagyszombatban kelt leveléből.

(M. N. Múzeum kézirattára. An. Litt.)